

HERMINE GÖRICKE-LUKIĆ

Muzej Slavonije Osijek
Trg Svetog Trojstva 6
HR – 31000 OSIJEK
hermine.goricke-lukic@mso.hr

OSTAVA GRČKOG NOVCA IZ ŠKUDLJIVCA NA OTOKU HVARU

UDK: 904:737.1(497.5)(210.7 Hvar)»652«
Izvorni znanstveni rad

U radu je obrađena poznata ostava grčkoga novca iz Škudljivca kod Staroga Grada na otoku Hvaru, otkrivena 1835. godine. Ostava je još uvijek nedovoljno istražena. Sastoji se od brončanog novca gradova Farosa, Farosa s prekovima IONIO i Herakleje, a datira oko 330.-320. god. pr. Kr. Sadržajem ostave bavio se niz stručnjaka, uvijek u okviru općenitih rasprava u kojima su svojim istraživanjima nastojali baciti što više svjetla na te davne stranice jadranske povijesti. Kao pojedinačna tema ostava nije obrađivana, revizija sadržaja ostave nikada nije provedena, a time je i uvid u građu ostajao nepotpun, što je otežavalo njeno ukupno razumijevanje. Revizijom njenog sadržaja autorica donosi nova tumačenja farskih prekova u odnosu na Brunšmidovu tipologiju te tipološke, kronološke i stilske odlike novca kojima su upotunjene dosadašnje spoznaje o grčko-ilirskim kovnicama na Jadranu.

Ključne riječi: Hvar, Škudljivac, ostava, grčko-ilirski novac, Pharos, Issa, Herakleia

Key Words: Hvar, Škudljivac, coin hoard, Greek-Illyrian coinage, Pharos, Issa, Heraclea

Svjetski poznata ostava grčko-ilirskog novca iz Škudljivca (Škujivac¹) kod Staroga Grada na Hvaru, otkrivena u prvoj polovici 19. stoljeća, pohranjena u Numizmatičkom odjelu Muzeja Slavonije u Osijeku (90/89), još uvijek nije dovoljno istražena, a mnoge nedoumice o njenom sadržaju i okolnostima nalaza do danas nisu otklonjene.

¹ Lokalitet, koji je Nisetić štokavizirao, izvorno se, u dijalektu zvao Škujivac.

Ostava se sastoji od brončanog novca gradova Farosa, Farosa s prekovima IONIO i Herakleje, a datira oko 330.-320. god. pr. Kr. i predstavlja jedan od najranijih i najznačajnijih dokaza o postojanju kovnica novca u 4. st. pr. Kr. u srednjoj Dalmaciji (VISONÀ 1988:22). Iako je još uvijek nedovoljno istražena, svojim sadržajem omogućuje dobar uvid u opću tipologiju, kronologiju, rasprostranjenost, metrološke i stilističke karakteristike te kontinuitet djelovanja tih kovnica.

Ostavu je 1835. god. slučajno otkrio mjesni težak Nikola Buratović, Nicolò Burattov, zvan Massan (nekoć zvan Tommaso), u šumovitom polju zvanom Škudljivac², udaljenom oko 4 km istočno od Staroga Grada (*Pharos*), na neidentificiranoj lokaciji koja se prema Kubitscheku nalazila nedaleko od posjeda numizmatičara Petra Nisitea/Niziteo³ (KUBITSCHKEK 1897:161). Prema Ljubiću, rođenom Hvaraninu, koji je još kao mlad često boravio u Nisiteovom domu, u kojem je dobio poticaje za nastavljanje Nisiteova djela, taj je lokalitet bio vinograd (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970:354; ZANINOVIĆ 2008:145). Rački također smatra da je riječ o vinogradu te ga opisuje kao „vinograd na zemljištu staroga Hvara“.⁴

Nažalost, moramo konstatirati da je mjesto nalaza na Škudljivcu još uvijek nepoznato.⁵ Lokalitet Škudljivac (JE 0233.00)⁶, u odnosu na obližnje polje i najbliže lokalitete, može se opisati kao manje brdo koje sa sjeverne strane obrubljuje Starigradsko polje. Na njegovom vrhu registrirana je kamena gomila koja je po sredini raskopana i bez arheoloških nalaza. Na rubu polja, podno brda, tijekom rekognosciranja 1990-ih registrirana su dva lokaliteta – Poškujivac (JE 0009), nešto veće rimsko nalazište s nalazima rimske keramike, opeke i tegula. Drugi je lokalitet, također Poškujivac (JE 0015.00), s manjom koncentracijom rimske keramike. Oko 200 m od tih lokaliteta, prema jugu, na sredini polja nalazi se velika *villa rustica* Carevac (JE 0058.00).⁷

Poznato je da je Nisetić (1775.-1866.) bio baštinik i vlasnik kuće Petra Hektorovića u Starom Gradu,⁸ gdje je skupljao rimske i grčke novce dalmatinskih gradova i otoka pronađene na otoku Hvaru pa je tako došao u posjed i ostave (vjerojatno cjelovite) otkrivene nedaleko od njegovog posjeda. Ostava se vjerojatno sastojala od 113 primjeraka brončanog novca Farosa, od kojih je 55 s prekovima IONIO i 49 Herakleje (VISONÀ 1982: 684; 1988: 25).

² Iz Nisiteovog referata citiram sljedeće (str.168): „otkrivena je na jednom mediteranskom, šumovitom poljskom lokalitetu, nazvanom Škudljivac, nedaleko od mog posjeda, tri milje od Stari Grada na otoku Hvaru, Nicolò Burattov, zvan Massan, nekoć Tommaso, pronašao je nekoliko brončanih novaca, poneke zelenkaste i crvenkasto smeđe, sve prekrivene patinom, što potvrđuje njihovu netaknutost“ (KUBITSCHKEK 1897:161).

³ Nisiteov posjed kao mjesto nalaza iščitavamo iz njegovog navoda – „nedaleko moga posjeda“ (KUBITSCHKEK 1897:161) i Ljubićevog da je bio vinograd – „nekom vinogradu“ (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970:354).

⁴ Pozivajući se na Ljubića, Rački navodi: „... God. 1836. nadjeno je u njekom vinogradu na zemljištu staroga Hvara 55 starih donle nepoznatih bakrenih novaca, na kojih se razabiraše s prieda dvie glave, od traga jarac i pliskavica, a izpod jarca Φ. Upoznalo se, da su ovi novci bili prekovani, a po onih likovnih sudilo, da su potekli iz liparske kovnice (golobrada glava Hephastova i pliskavica) a prekovani u Hvaru, Omirova glava i jarac sa Φ“ (RAČKI 1871:19).

⁵ Nisiteo navodi da je ostava pronađena na šumovitom poljskom lokalitetu i najvjerojatnije na posjedu težaka koji je ostavu našao. Pretpostavlja se da je ostava pronađena na terenu koji se, čini se, pripremao za sadnju vinograda. Nisiteov je posjed bio u neposrednoj blizini. Po svoj prilici iz zemljišnih bi se knjiga, slijedom vlasništva i imanja Buratović i Nisetić, mogla odrediti i bliža lokacija nalaza. Poznato je da su Buratovići bili iz Vrbnja - njima pripada katastarsko područje Škudljivca. Hektorovići su kao plemići imali imanja po čitavom otoku pa najvjerojatnije i na području Vrbnja.

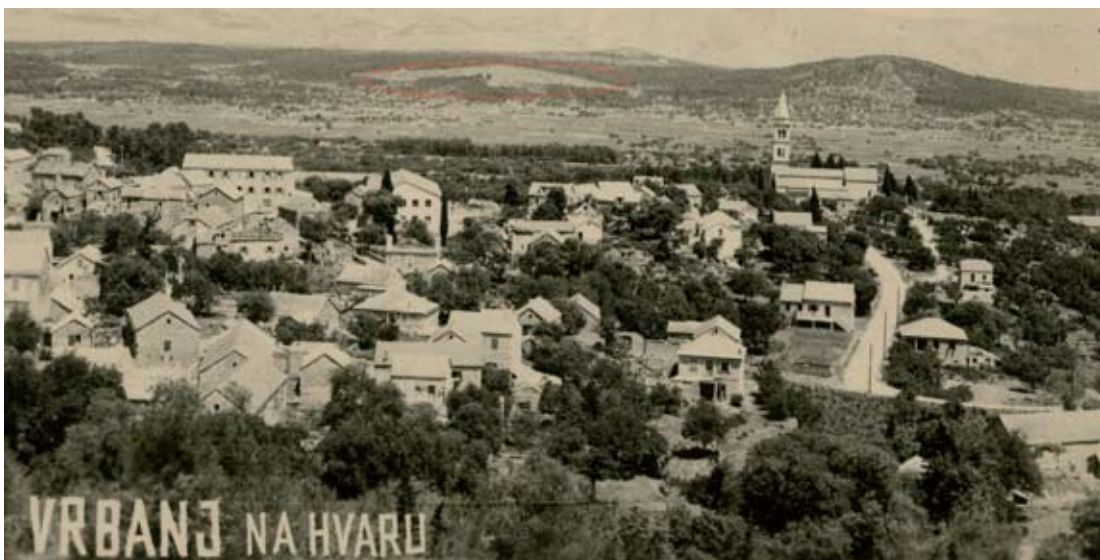
⁶ GAFFNEY *et al.* 1997

⁷ Zahvaljujem kolegi Nikši Vujnoviću na dragocjenim podacima.

⁸ Petar Nisetić je po majčinoj liniji bio nasljednik Petra Hektorovića, a u njegovom je domu u Starome Gradu godine 1852. boravio Theodor Mommsen, kada je tražio i kolaudirao rimske latinske natpise za svoj monumentalni *Corpus*, koji je po njegovoj zamisli pokrenula Pruska akademija u Berlinu. Nisiteo je Mommsenu predao crteže natpisa iz Salone, a tada je imao 78 godina. U njegovu je domu boravio mladi Šime Ljubić, koji je ondje dobio poticaje za nastavljanje Nisiteova djela. Zahvaljujući svojim otkrićima i brojnim tekstovima Nisetić je postao član Arheološkog instituta u Rimu i Središnje komisije za čuvanje spomenika u Beču. Na Kukuljevićev prijedlog izabran je za člana *Društva za poviestnicu i starine jugoslavenske* (ZANINOVIĆ 2008:145).

Sl. 1 – 2. Karte Staroga Grada s ucrtanim položajem Škudljivca, mjesta gdje je otkrivena ostava.

Sl. 3. Položaj Škudljivca, pogled iz Vrbnja na Hvaru.

Budući da je uništavanje ostave, čini se, započelo samo godinu dana nakon njenog pronalaska, mnoge nedoumice o njenom sadržaju do danas nisu otklonjene, svi njeni aspekti nisu jednako obrađeni, i konačno, mišljenja o pojedinim pitanjima ostaju proturječna. Prema Ljubiću, koji ga je nešto detaljnije prikazao, nalaz je sadržavao „u zemljanom posuđu velik broj starih pjeneza, a iznad njih 55 komada pjenezoslovnog znanstvu posve nepoznatih“ (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970:354).

Prema Nisiteu i Kubitscheku, u ostavi pronađenoj *bez posude*, na temelju patine (zelenkaste i crvenkastosmede), razlikovale su se dvije skupine novca, što je pojedine istraživače navelo na mišljenje da je riječ možda i o novcu koji joj ne pripadaj ili potječe iz dvije, a ne jedne ostave (VISONÀ 1988: 22). Ovaj problem, posebno prisutan u proučavanju sadržaja ostave, proizlazi iz činjenice da postoje dva, katkada suprotstavljena, izvora podataka. Ipak, uzevši u obzir sve nepoznanice vezane za okolnosti nalaza, sadržaj ostave, koji čini tipološku i kronološku cjelinu, ne dokazuje pretpostavku da je riječ o dvije ostave. Crvenkastosmeda patina ovdje se povezuje s novcem Herakleje, koji se razlikuje od farskih primjeraka.

Tim nalazom prvi se pozabavio Nisetić, o čemu je izvijestio u vodećim dalmatinskim novinama *Gazetta di Zara* 12. lipnja 1835. godine.⁹ Pisao je vodećim stručnjacima u Rimu i Beču koji su mu odgovorili da se vjerojatno radi o Herakleji Tauridskoj, što njega nije uvjerilo, jer tip novca nije odgovarao krimskim novcima (ZANINOVIĆ 2008:145). Osim toga, mnoštvo nalaza tog novca upravo na Hvaru¹⁰ (sam je posjedovao 45 primjeraka) učvrstilo je njegovo uvjerenje da ne može biti riječ o novcu dospjelom s dalekog Krima (NIKOLANCI 1977: 201).

Naime, Nisiteo je uočio tri različita tipa, zabilježio izgled i stanje novca i započeo prepisku s Matijom Kaporom iz Korčule koja je trajala od 1835. do Kaporove smrti godine 1849., i koja donekle osvjetljava problem uništavanja ostave (KUBITSCHEK 1897: 161; VISONÀ 1988: 25; ZANINOVIĆ 2008: 146).¹¹ Nisetić nije prepoznao isejsko porijeklo Jonijeva novca (55 kom.) pa je o nalazu zatražio mišljenje i tadašnjeg direktora bečkog Muzeja Steinbüchela, koji je ustanovio da se radi o mnogobrojnim primjercima višestruko prekovanog novca (do tri puta) te postavio neodrživu tezu o njegovom liparskom porijeklu. Teza se dugo vremena zadržala u stručnoj literaturi, dok je Ljubić nije napustio i dao novu interpretaciju koja je kovove vratila jadranskim kovnicama i Joniju (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 354).

Iz prepiske s Kaporom doznajemo da je Nisiteo prezentirao crteže 10 primjeraka iz ostave u svom prvom izvještaju o nalazu, u pismu od 5. travnja 1835., objavljenom u *Gazzetti di Zara*, br. 47–49 (u kojem crtež nije objavljen). Kasnije, 20. studenoga 1835., ponovno je pisao Kaporu: „šaljem Vam štampani otisak medalja koje sam dao napraviti u Milanu. Sada sam dao nacrtati različite tipove novčića koji nam pripadaju, da bi se vidjeli različiti položaji dvostrukih lica na novčićima što nose legendu Jonio“ (VISONÀ 1988: 23). Kapor je od početka tražio od Nisitea da mu pošalje duplikate novca Farosa iz ostave, što je vidljivo iz sljedećeg odlomka pisma od 30. studenoga: „Imao sam još jedan duplikat medalje Farosa, ali sam ga dao gospodinu inspektoru Plancichu i, ako se u vas nađe više duplikata, preporučam se“ (VISONÀ 1988: 23).

⁹ *Gazetta di Zara*, br. 47, 12. lipnja 1835., str. 185 – 187, te u brojevima 48 i 49.

¹⁰ Nisiteo je bio uporan u čitanju grčkih izvora među kojima je u djelu Pseudo-Skilaka (anonimni autor geografskog spisa s početka zadnje četvrtine 4. st. pr. Kr.) pronašao Herakleju, prema kontekstu, upravo na našoj obali.

¹¹ U njihovim pismima ima vrijednih arheoloških podataka, tako i o ovim novcima i natpisima. Zasluga je Vida Vuletića Vukasovića što je ta korespondencija objavljena - *Corrispodenza archeologica fra Matteo da Curzola e Pietro Nisiteo da Cittavecchia, publicita per cura di Vid Vuletić Vukasović*, Zara, Premiata Tipografija Pietro Jančković, 1897, str. XVIII, 26 i passim (ZANINOVIĆ 2008: 146).

Na temelju dopisivanja s Kaporom (pismo od 8. studenoga 1836.) doznajemo da tri primjerka IONIO prekova, koji se danas nalaze u bečkom Kunsthistorische Museum (Inv. br. 11753, 11754, 11758), vjerojatno pripadaju ostavi iz Škudljivca (VISONÀ 1988: 24). Čini se, da je Nisiteo u razdoblju između 1837. i 1840. prodao ili poklonio blizu 20 primjeraka. Prema Vidu Vuletiću Vukasoviću neki od Nisetićevih primjeraka prodani su Muzeju u Zagrebu, potom dr. Hungeru, a ostali su posuđeni osobno Ljubiću. Zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu sadrži pet prekova (inv. br. 2340, 2341, 2342, 2343, 2344), čije je porijeklo nepoznato, a koji imaju istovjetnu patinu pa mogu pripadati ostavi iz Škudljivca (VISONÀ 1988: 24).

Poslije Nisiteove smrti¹² zbirka grčko-dalmatinskog novca prodana je (oko 150 komada) austrijskom numizmatičaru Teodoru Ungeru, a s njom i novci Dimala, Herakleje, Farosa, Isse i kralja Baleja (Ballaios). Unger je na osnovi Nisiteove zbirke izgradio vlastitu poveliku zbirku grčko-dalmatinskog novca koju je opisao G. Kubitschek 1897. (priopćenje izloženo u Numizmatičkom društvu u Beču) u splitskom Bulletinu¹³ (RENGJEO 1953: 69).

Nažalost, Kubitschekovom katalogu u kojem je pokušao rekonstruirati sadržaj ostave nekih 60 godina nakon što je otkrivena i uglavnom raspršena (50% od ukupnog broja koji je naveo Nisetić), umanjena je vrijednost netočnim opisima IONIO prekova kao i uključivanjem primjeraka koji ne pripadaju toj ostavi - posebno uvrštavanjem ΔI primjeraka s tamnozelenom patinom, koji ne pripadaju tome nalazu (VISONÀ 1988: 22).

Iste godine, poslije Ungerove smrti, zbirka je rasprodana na aukciji Egger u Beču. Na toj aukciji 1898. godine osječki je Muzej otkupio raznoliku skupinu (osječki numizmatičar Karlo Franjo Nuber posredovao je pri otkupu) koja je sadržavala 140 primjeraka grčko-dalmatinskog novca iz navedene ostave (izmiješanog s novcem koji nije pripadao ostavi) i to: 90 primjeraka Farosa (među njima 38 prekovanih iz Isse), 32 iz Herakleje, 3 iz Isse, 4 ΔI prekova i 20 kralja Baleja (BRUNŠMID 1998: 49).

¹² Inventar arhiva profesora Petra Nisetića objavljen je 1986. (Centar za kulturu, Stari Grad, 1986), a u njemu se navodi da je JAZU preuzela Nisiteov arhiv istodobno kad i Hektorovićeve arhiv iz Staroga Grada i smjestila ih u svoj institut u Dubrovniku. Arhiv je nepotpun. Nedostaje znatan broj isprava koje spominju raniji pisci. Iz arhiva se doznaje da se bavio svojim prostranim imanjem, domaćom i lokalnom poviješću, numizmatikom, prirodnim znanostima te da je spasio veliki broj arheoloških nalaza.

¹³ Pod naslovom „Ripostiglio di monete iliriche da Škudljivac sul isola Lesina“ - „Ostava ilirskog novca iz Škudljivca na otoku Hvaru“, priopćenje izloženo u Numizmatičkom društvu u Beču 24. 2. 1897., u kojem Kubitschek, među ostalim, navodi sljedeće: Kod Eggera je zbirka novca iz ostavštine T. Ungera. U zbirci je grupa novca Farosa i Herakleje – dobrog stanja, a izgled ukazuje na ostavu. Autor je tražio Eggerovu dozvolu da u saopćenju istakne važnost ove zbirke i da kompilira opise iz kataloga koji je trebao biti publiciran. Unger je s najvećom pažnjom obradio novac i snabdio ga legendama. Na većini je napomena „67.1“, što znači da su inventirane 1867. u Ungerovom katalogu ... Nadalje u fus noti (st. 160) navodi se sljedeće: ... Svi su ovi novci iz zbirke g. Nisitea iz Lesine, koju je otkupio moj otac kada je tamo boravio i koju mi je poklonio nakon mog povratka. Drugi dio navedene zbirke otkupio je također moj otac godinu dana kasnije i pomiješao s prvom, tako da ih nije bilo moguće razlučiti prema otkupu. Nisiteo koji je 1862. pomogao Mommsenu u njegovom (*CIL* III. str. 278) umro je 1866. Njegova biblioteka i znanstvena ostavština nalaze se u Starigradu kod g. Dr. A. Spalatina. Nije mi poznato dali je Nisiteo na bilo koji način objavio ovu ostavu. Na str. 161. navodi se sljedeće: Ungerovoj ostavštini koja sadrži i neke naznake za jedan Corpus novaca otoka Visa i Hvara i crtežima, brojnim podacima koje je Nisiteo poslao listu Gazzeta di Zara (1835), objavljen u brojevima 47, 48. i 49. Iz opisa u glavnim crtama jasno se vidi da su novci o kojima govori Nisiteo, upravo ovi a po njihovom istovjetnom izgledu zaključio sam da pripadaju jednoj ostavi. Njegovom referatu je bila priložena jedna tabla i najmanje 9 ilustracija pripremljene za publiciranje, ali izgleda da nije bila izvedena, budući da među Ungerovim papirima nisam našao što bi se na to odnosilo. Isto tako ni u primjerku Gazzete koji mi je bio dostupan u Biblioteci bečkog dvora nema takove table ... većina komada označenih s „67.1“ točnije 60 s Farosa, 29 iz Herakleje i 3 iz DI, ukupno 90 komada, razlikuje se od ostalih (Faros 31 kom., Herakleja 4, Ballaios 19, ukupno 54 novca, po čitavom stanju sačuvanosti i istoj tamnozelenoj patini. Osim toga gotovo su iste težine, i među njima je jedan polovni komad.

Nažalost, moramo konstatirati da niti za otkupljeni novac iz skupine pojedinačnih nalaza ne postoje bliži podaci o okolnostima nalaza. Izvjesno je jedino da potječu s područja Dalmacije, najvjerojatnije Hvara i okolice. Čini se, da je tijekom ponude za otkup aukcija Egger iz Beča prethodno dostavila osječkom Muzeju određenu količinu metalnih kopija tog novca (budući da se u muzeju čuva 50-ak kvalitetnih kopija otkupljenog grčkog novca).¹⁴

Ostava izvrsne očuvanosti, prepoznatljive patine, izmiješana s novcem koji joj kronološki ne pripada, poslužila je Brunšmidu oko sastavljanja osnovne tipologije novca grčkih gradova u Dalmaciji, pri čemu je, nažalost, ostavu promatrao isključivo kao skupinu pojedinačnih nalaza.¹⁵ Sadržajem ostave bavio se niz stručnjaka, uvijek u okviru općenitih rasprava u kojima su svojim istraživanjima nastojali baciti što više svjetla na te davne stranice jadranske povijesti. Kao pojedinačna tema ostava nije obrađivana, revizija sadržaja ostave nikada nije provedena, a time je i uvid u građu ostajao nepotpun, što je otežavalo njeno ukupno razumijevanje. S obzirom na njen značaj, ostava svakako iziskuje detaljnu analizu i studij svakog pojedinog primjerka.

Ovdje donosim pregled primjeraka koje je Rendić-Miočević uvrstio u članak o IONIO emisijama, a za koje se ne navodi da potječu iz osječčkog Muzeja (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970:355, Sl. – Fig.4, I-VII). Riječ je o prekovima ilustriranim crtežima, shematski i to: Rendić Sl. 4/I. (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 379), Sl. 4/II. (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 381), Sl. 4/III. (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 437), Sl. 4/VI. (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 384), Sl. 4/II. (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 388).

U sastavljanju kataloškog popisa usredotočila sam se na tipološko razvrstavanje novca, temeljeno na prepoznavanju primjeraka prema Brunšmidovim opisima (u cjelini s malo i nedovoljno jasnim fotografijama) koji bi predstavljali osnovno polazište u razrješavanju dvojbe - koji primjerci pripadaju ostavi, a koji pojedinačnim nalazima (BRUNŠMID 1998: 47-80). Tako identificirani primjerci, usprkos nepotpunosti sadržaja ostave, omogućit će uočavanje sustavnih razlika po skupinama te stjecanje uvida u njihove ikonografske i kronološke odnose. Svakako je u prepoznavanju škudljivačke skupine važan karakterističan izgled kovnih pločica s ostacima odsječene grana uljevnog sustava te plemenita patina koja nikada nije podvrgnuta čišćenju, osim na jednom farskom primjerku - očišćen i patiniran avers (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 133, k. br. 411).

Uvid u građu i prateću dokumentaciju zahtijevao je djelomične izmjene i dopune, osobito u kataloškom pregledu moga teksta, a tiču se prije svega ukupnog broja od 89/90 (ukupan broj plus falsifikat), umjesto 93 primjerka (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 122). Naime, ostavi najvjerojatnije ne pripadaju primjerci, s obzirom na razlike u patini i pratećoj dokumentaciji, s inventarnim ceduljama ispisanim drukčijim rukopisom, i to: Herakleja, triasi, inv. br. 2132, 2130, 2131 (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 117, k. br. 364, 365, 366). Analizom patine te osobito analizom tehničke izvedbe, uočeno je i kako primjerak kat. br. 379 predstavlja suvremenu krivotvorinu koja je kao takva otkupljena na aukciji Egger u Beču 1898. godine i uvrštena u inventarne popise, a time i arheološku literaturu (BRUNŠMID 1998:72, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970:355, Sl.4/I; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 122). Krivotvoreni primjerak izveden je tehnikom galvanoplastike, odnosno galvanoplastičkim taloženjem bakra, tako da su avers i revers izrađeni posebno te spojeni lemljenjem (utvrđeno je da je novac promjera 30 mm i 14 g prelagan za svoje dimenzije).

¹⁴ U osječkom Muzeju također se čuva nekoliko desetina gipsanih odljeva i otisaka raznolikog novca, u staniolu, otkupljenog na aukcijama u Austriji i Njemačkoj.

¹⁵ „Ova važna zbirka novca s dalmatinskih otoka nabavljena je na aukciji u Beču 1896. godine iz zbirke Unger koja se prije nalazila u Grazu, a brojila je, prema oskudnim izvještajima, 90 komada Farosa (od toga 38 prekovanih Jonios novaca iz Isse), 32 Herakleje, 3 Isse, 4 Di..., i 20 kralja Baleja. Zahvaljujem gosp. kustosu prof. Vjekoslavu Celestinu na ljubaznosti što sam mogao koristiti ove novce - prije sam imao samo nekoliko otisaka na staniolu i vosku.“ (BRUNŠMID 1898: f. n. 25a).

Važno je istaknuti da je isti krivotvoreni novac uvršten u Rendićev članak o IONIO emisijama i ilustriran crtežom, shematski, bez izvorne raspukline na obodu (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 355, Sl.4/I; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 122, k. br. 379). Riječ je o prekovu s legendom IONIO na aversu i prekovu na reversu s prikazom jarac/dupin i legendom ΦΑ u odsječku. Jednako tako možemo konstatirati usporedbom analognih primjeraka koje muzej posjeduje, kako niti jedan osječki primjerak nije mogao poslužiti za izradu navedene kopije.

Analiza zastupljenih emisija pokazuje da ih povezuju zajedničke odlike - tipovi, novčana stopa, iste karakteristike prekova, tehničke i stilske osobitosti, Fara (velika bronca/Zeus/jarac/legenda ΦΑΠΙΩΝ ili bez legende), Fara prekovima IONIO (dupin) i Herakleje (Heraklo/luk/toljaga), a opet su, s obzirom na određene povijesne, ekonomske i kulturne osobitosti koje su ih uvjetovale, imale i razumljive oznake svojih posebnosti. Premda se stilski portreti na aversima međusobno razlikuju, većina temeljnih portretnih osobina podjednaka im je.

Razvrstavanje prema Brunšmidovoj podjeli - prvoj temeljnoj tipologiji - daje nekoliko osnovnih skupina koje je moguće razmatrati po pitanju kovova s arheološko-povijesnog i ikonografskog gledišta. Važno je istaknuti da pojedine skupine novca nije bilo moguće identificirati na temelju Brunšmidove podjele koja je nepotpuna, budući da se temelji na ikonografskim elementima bez stilskih osobitosti po kojima se utvrđuju kronološke razlike. Prema Brunšmidovoj tipologiji *prekivanog* novca i farski su se primjerci pogrešno protumačili kao isejski prekovani farskim žigovima, umjesto obrnuto, što ostavi daje drukčije razumijevanje njenog sadržaja (BRUNŠMID 1998: 54/6, 8; 72/2, 3; 73/5). Analiza je pokazala da ostavu čini nekoliko skupina: u prvoj su farski primjerci koji su *izvorni*, jer nisu podvrgnuti naknadnom prekivanju, a otkrivaju i pojašnjavaju stilske značajke farske kovnice (Katalog br. 1-24); u drugoj su farski prekovani isejskim žigovima (k. br. 25-46); u trećoj farski prekovani isejskim žigovima s natpisom IONIO (47 - 60), a u četvrtoj su primjerci Herakleje (k. br. 61-89). U kronološkom smislu, farski i heraklejski primjerci stariji su od prekovanih Jonios emisija. Prema ukupnoj ikonografiji po kovnicama, svi navedeni primjerci međusobno se razlikuju.

Revizijom je utvrđeno 89/90 primjeraka, od kojih je po nominalnim vrijednostima najzastupljenija *hemilitra* (88), u odnosu na manji *trias* (1) primjerkom (k. br. 89). Kada je o kovnicama riječ, Far je najzastupljeniji od izvornih, neprekovanih (23), u odnosu na prekovane sa žigovima Isse na Far (37) te heraklejske primjerke (29). Naime, poznato je da je Far među grčkim kolonijama na Jadranu bio najbogatiji novcem, a osnovali su ga 384./383. god. pr. Kr. na prostoru današnjega Starog Grada na otoku Hvaru jonski doseljenici s otoka Para,¹⁶ uz pomoć Dionizija Sirakuškog, šireći sve oblike funkcioniranja vlastitog državnog i gospodarskog sustava, primjerenog svome povijesnom nasljeđu. Tako je u Farosu moguće pratiti prisutnost ranog grčkog brončanog novca, što potvrđuju arheološki nalazi otkriveni u Starom Gradu s nalazima sirakuških *litri* i *triasa* iz 405.-344. g. pr. Kr. Među njima su pronađeni izvorni primjerci sirakuških trijasa, od kojih je znatan broj prekovan s farskim tipovima novca. Naime, poslije 344. godine masovno se prekiva Dionizijev brončani novac i u opticaju je u mnogim grčkim gradovima pod Dionizijevim utjecajem pa tako i u Farosu. Ovi prekovi govore da Dionizijev brončani novac više nije bio u opticaju, što potvrđuje i izostanak sirakuškog novca u ostavi iz Škudljivca (JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: 321, 328).

¹⁶ Osnivanje parske kolonije na otoku Hvaru i daljnje održavanje veza Pharosa s egejskom maticom sve do kraja 3. st. pr. Kr. zabilježeni su u pisanim povijesnim izvorima i na epigrafskim spomenicima. Dokumentirani su, pored toga, i numizmatičkim nalazima, brončani novac tipa Demetra/koza koja hoda. Budući da pripadaju 4. st. pr. Kr., možda predstavljaju prototip kovnice Pharosa za seriju s jednakim tipovima. Jedina je razlika u frizuri žene na aversu i položaju nogu koze na reversu, koja na novcu Parosa *hoda*, dok na novcu Pharosa *stoji* (VISONÀ 1994: 257, 259).

U tipologiji grčkog novca poznata je česta praksa preuzimanja tipova novca matičnog grada u novoosnovanim kolonijama pa tako imamo prikaz kože na novcu Parosa, odnosno jarca na novcu Farosa. Tijekom 4. st. pr. Kr. kovao se farski brončani novac tipa Zeus/jarac/legenda ΦΑΡΙΩΝ u dvije nominale: većoj – *hemilitra* i manjoj – *trias*. Prosječna je težina velikog brončanog novca (hemilitre) iznosila 17 g, promjera oko 25 mm; a pod utjecajem sirakuškog novca oponašala je sirakušku novčanu mjeru brončanog novca.

Promjer hemilitre u našoj ostavi varira od najmanje 23 (k. br. 22) do najveće 29 mm (IONIO, k. br. 50, 53). Prema težinama od najlakše 12,1 (k. br. 43) do najteže 23 g (k. br. 62). Promjer hemilitre unutar pojedinih kovnica varira – najmanje Far 23 (k. br. 22), Issa 24 (k. br. 60), Herakleja 22 (r. br. 71-73) te najveće Far 28 (r. br. 23, 26, 40), Issa 29 (r. br. 50, 53) te Heraklea 25 mm (r. br. 65, 88). Analiza na temelju težina pokazuje za Far najmanju 12,1 (r. br. 43) i najveću 19,8 g (r. br. 34), za Issu najmanju 14,9 (r. br. 48, 60) i najveću 18,5 (r. br. 57) te za Herakleju najmanju 14,1 (r. br. 76) i najveću 23 g (r. br. 62).

Farski primjerci iz prve skupine koji su izvorni, jer nisu podvrgnuti naknadnom pre-kivanju (k. br. 1–23), predstavljaju uzorak koji kroz razne faze razvoja sažeto oslikava opću tipologiju i kronologiju farske kovnice. Skupina se, prema ikonografskim i stilskim obilježjima, može razvrstati u nekoliko osnovnih tipova, od kojih prvoj polovici 4. st. pr. Kr. (tj. nakon 384./3. godine) pripadaju stariji **Tip I.** Zeus/jarac/*natpis* ΦΑΡΙΩΝ (k. br. 1–3) te nešto mlađi **Tip II.** Zeus/jarac/*zmija*/*natpis* ΦΑΡΙΩΝ (k. br. 4 -11), s emisijama koje su dale veću produkciju novca u odnosu na prethodnu. Ranim kovovima, odnosno prvoj polovici 4. st. pr. Kr. pripadaju i primjerci **Tip III.** Zeus/jarac/bez *natpisa* (k. br. 12–13).

Sl. 4. Tip I. Zeus/jarac/*natpis* ΦΑΡΙΩΝ (k. br. 1).

Razvrstavanjem portreta prema stilskim odlikama, kao zasebna cjelina iskazuju se primjerci **Tip I.** (Katalog, r. br. 1–3), čiji portreti (kalup 1/R1, *sl. II*) imaju realističke crte Zeusova lica s bradom koja završava tankim, valovitim pramenovima. S posebnom pažnjom oblikovani su detalji bujne duge kose, spletene u trostruku pletenicu na vratu, s pramenovima koji su *dijagonalno* posloženi. Očito je kako je riječ o primjercima koji su istovremeno iskovanu identičnim kalupima kako za avers tako i za revers. Najveći stupanj istrošenosti novca kolanjem vidljiv je na (k. br. 2), srednji na (r. br. 1), a najmanji na primjerku (k. br. 3), na kojem su i detalji s listovima lovorovog vijenca.

Uočljivo je da ta tri najstarija primjerka u tipologiji farske kovnice **Tip I.** (Katalog, r. br. 1-3) povezuje, među ostalima, i jedinstvena tipološka oblika – legenda ΦΑΡΙΩΝ u odsječku, pomno oblikovana. Općenito, cijeli reljefni prikaz izveden je na pravilno oblikovanim kovnim pločicama - jedinama u okviru srodnih skupina. Naime, razlikuju se od nepravilnih pločica iz preostalih farskih skupina - tanje su (5 mm), blago iskošene i konične, izbrušenih oboda i bez vidljivih ostataka odsijecanih grana uljevnog sustava.¹⁷

¹⁷ Nakon te emisije uslijedila je slična sljedeća, koja predstavlja varijantu hemilitre toga tipa, ali sa skraćenom legendom ΦΑ. Stilski je identična najstarijim hemilitrama. Jedan primjerak s legendom ΦΑ iskopan je u Starome Gradu, na lokalitetu Remenin vrt, u najdubljim slojevima, iz prve polovice 4. st. pr. Kr., u kojem su otkriveni i drugi primjerci ranih farskih emisija, uglavnom triasa i njegovih manjih vrijednosti (arheološka iskopavanja vodila J. Jeličić-Radonić, kojoj zahvaljujem na dragocjenim podacima).

Na jednoj varijanti reversa velike nominalne pred kozom se uspravlja *zmija*. Unatoč tome što su ukrašene motivima svojstvenima svim drugim primjercima farske skupine Zeus/jarac, kao temeljno motivsko obilježje, u kombinaciji sa zmijom svrstavaju se u zasebnu podskupinu **Tip II.** (k. br. 4–11). Tu podskupinu Zeus/jarac/zmija/ ΦΑΠΙΩΝ, koja u reljefnom prikazu reversa donosi novi ikonografski element – zmiju, karakteriziraju aversni portreti bliski prethodnima, osim što je prikaz Zeusove glave krupniji (kalup 2/R2, *sl. 11*) i s drukčijim detaljima frizure, koja je na potiljku pravilno polukružna (za razliku od onih iz prethodne skupine) i bradom koja završava nešto krupnijim pramenovima. Prikazi figure jarca imaju iste stilske odlike kao i primjerci **Tip I.** (k. br. 1- 3), na kojima glatke, kontinuirane linije meko povezuju udove s tijelom.

Prema nekim tumačenjima, prizor Zeus/jarac/zmija predstavlja simbolički suživot starosjedilaca Ilira i doseljenika Grka. Zmija bi simbolizirala Ilire, zbog povezanosti s kultom Zeusa Melihija, zaštitnika doma, obitelji i očuvanja usjeva, iz čega bi se moglo zaključiti da je i na aversu bio prikazan Zeus Melihije (VISONÀ 2007: 487; BONAČIĆ MANDINIĆ 2010: 175). Međutim, podjednako značajno mjesto u grčkoj mitologiji zauzimaju i dionizijski kult i njegovi misteriji. Poznato je da se Dioniz pojavljivao uglavnom u obliku jarca ili bika i da je svojom božanskom snagom pronalazio vrela vina, mlijeka i meda. Kao “iscjelitelj” (*Lysios, Lyaiod*) oslobađao bi ljude od svih briga. Zahvaljujući karakteru svoga bića te ljepoti i snazi kulturnog obreda, Dioniz postaje omiljeno božanstvo širokih slojeva, a tek kasnije prihvaćaju ga i antički vladarski sloj i delfsko proročište (RNJAK 1979: 14). Pojavljuju se Dioniz i Bahant s panterom, grozd vinove loze i pedum–štap–pedum koji završava u obliku zmijske glave (RNJAK 1979: 83).

Svi ti rani reljefni prikazi (**Tip I.-III.**), ograničeni na kružnu zonu uokvirenu linearnom kružnicom, u usporedbi s kasnijim primjercima (**Tip IV.-VII.**), tj. kalupi 4/R4, 5; 5/R6, 7; 6/R9, *sl. 11*, pokazat će kako je farska kovnica u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. uistinu izgradila prepoznatljivu odliku, ne samo u fizičkom nego i izražajnom smislu, pri čemu zadivljujuće umanjena figura jarca iskazuje organsku vitalnost. Jednako tako i voluminozno lice Zeusa zrači meko modeliranim detaljima i profinjenim oblinama zrelog klasičnog stila.

Sl. 5. Tip II. Zeus/jarac/zmija/natpis ΦΑΠΙΩΝ (k. br. 4).

Očite su razlike u načinu izvedbe kovnih pločica **Tip II.** Zeus/jarac/zmija/natpis ΦΑΠΙΩΝ (k. br. 4-11), koje su ovdje nepravilne, deblje (cca 6 mm), iskošenog oboda s vidljivim neizbrušenim ostacima odsijecanih grana uljevnog sustava. Veća brojčana zastupljenost serija na nepravilnim i nedorađenim kovnim pločicama pokazatelj su slabije umješnosti, ali i veće produkcije farske kovnice, što je podrazumijevalo veći broj radionica i češću izmjenu kalupa. Veću produkciju serija dokazuju primjerci iskovani istrošenim kalupima, s nejasnim detaljima na uvojcima Zeusove frizure i brade (k. br. 6, 9, 11).

Kao što je istaknuto, ranim kovovima, odnosno prvoj polovici 4. st. pr. Kr., pripadaju i primjerci **Tip III**. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 12–13), a uslijedili su nakon kovova s uspravljenom zmijom. Te dvije emisije s reversnim prikazom jarca bez zmije i legende nisu zastupljene u Brunšmidovoj tipologiji, a povezuje ih ista stilska, nešto grublja izvedba figure jarca na gredi u odnosu na prethodne skupine. Karakterizira ih jednako kvalitetan aversni prikaz Zeusove glave, svojstven kovovima prve polovine 4. st. pr. Kr. Primjerak k. br. 12 bolje je iskovan u odnosu na znatno istrošeni kalup r. br. 13. Portreti su modelirani u nešto višem reljefu i s manjom glavom koja je na potiljku i zatiljku polukružno oblikovana (kalup 3/R3). Naime, na tom je zatiljku frizura s pramenovima znatno više podignuta u odnosu na one iz prethodnih skupina. Ti portreti, koji su malo skraćeni, imaju realističke crte lica, s bradom koja završava tankim, valovitim pramenovima. Bujna duga kosa, spletena u trostruku pletenicu, na vratu ima pramenove *dijagonalno* posložene, što je također jedna od karakteristika svojstvenih portretima prve polovice 4. st. pr. Kr. Očito je riječ o primjercima koji su iskovani identičnim reversnim kalupom (k. br. 12–13).¹⁸

Sl. 6. Tip III. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 12).

Iz sredine 4. st. pr. Kr. potječu **Tip IV**. Zeus/jarac/natpis ΦA (k. br. 14) te **Tip V**. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 15) koji se ne mogu svrstati prema Brunšmidovoj tipologiji. Stilski su srodni, jer imaju identičan portretni prikaz Zeusa (kalup 4/R 4, 5). Razlikuju se po stilskoj izvedbi reversnih prikaza te ikonografskim elementima jarac/natpis ΦA ili jarac/bez natpisa. Važno je istaknuti kako se upravo taj tip novca (kalup 4/R 4, 5) iz sredine 4. st. pr. Kr. koristio nešto kasnije kao kovna pločica za naknadna prekivanja.

Sl. 7. Tip IV. Zeus/jarac/natpis ΦA (k. br. 14) te Tip V. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 15).

¹⁸ Slična toj, s identičnim portretom, kovana je istovremeno i emisija s natpisom $\Phi A \Pi \Omega \Lambda \Sigma$. Jedan primjerak je tijekom nedavnih arheoloških iskopavanja pronađen u Starome Gradu, na lokalitetu Remenin vrt, u najdubljim slojevima, u kojem su otkriveni primjerci ranih farskih emisija iz prve polovice 4. st. pr. Kr. (zahvaljujem kolegici Jasni J. Radonić na dragocjenom podatku).

Kalupi tih dviju emisija poslužit će za izradu kovnih pločica koje su naknadno preki-vane u razdoblju od 344. do 320. g. pr. Kr., a prepoznatljive su po tome što su znatno tanje od onih iz prethodnih skupina (cca 3–5 mm) i većeg su promjera (26–28 mm). Odlikuje ih drukčiji, grublji stilski pristup izvedbe portreta, s kratkom, gustom Zeusovom bradom sitnih pramenova te frizurom s pletenicom na vratu u obliku tri vodoravna rebra (usporedbe radi, vidi fino oblikovane dijagonalno posložene pramenove pletenice ranijih skupina k. br. 1–13). Na reljefnom prikazu jarac s dužim i spiralnim rogovima također je grublje izvedbe.

Na jednom je primjerku uočeno (k. br. 15) da se na aversnom prikazu uvodi novi motiv - ukrasna kružnica od kružića. Čini se da je na reversu istog primjerka kružnica dvojna, s jednom linearnom i drugom od kružića (s unutarnje strane kružnica ima crtice u obliku grančica)¹⁹. Identične ukrasne kružnice od kružića nalazimo i na primjerku iz IONIO emisije (k. br. 53).

Sl. 8. Tip VI. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 16).

Sl. 9. Tip VII. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 22).

Drugoj polovici 4. st. pripadaju stariji **Tip VI**. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 16–21) te nešto mlađi **Tip VII**. (k. br. 22–23, kalup 6/R9) koji predstavljaju zadnju fazu djelovanja farske kovnice. Slabijom vještinom prikaza, krajnje pojednostavljeno izdvaja se stariji **Tip VI**. Zeus/jarac/bez natpisa (r. br. 16–21), grube i loše modelacije, površne i bez jasnih prijelaza, uz vidljivo opadanje likovnog izričaja. To najbolje oslikava (kalup 5/R6) koji je na ovom primjerku relativno dobro očuvan i još neistrošen (r. br. 16), za razliku od onih u kasnijim emisijama, u kojima je isti aversni kalup većom produkcijom vidno istrošen, s nevidljivim detaljima Zeusove brade i frizure (r. br. 17–20). Veću produkciju emisija dokazuje i češća zamjena reversnih kalupa koji su se kovanjem više trošili (kalupi 5/6–9). Najmlađi - **Tip VII**. (k. br. 22–23) predstavljaju primjerci na kojima se uočava zaobljavanje volumena sa sumarnim prikazima, površno i bez detalja (kalup 6/R9). Ti su primjerci ujedno dokaz visokog stupnja istrošenosti aversnog kalupa koji je nakladno doradivan produblivanjem vanjskih obrisa portreta.

¹⁹ Crtice se mogu protumačiti i kao pogreške u kalupu, budući da ih nalazimo i na drugim mjestima reljefnih prikaza.

Navedene tipološke skupine označavaju razne faze razvoja farske kovnice u kojima prevladava, bez iznimke, isti portretni obrazac - Zeusova glava (a ne poprsje ili polupoprsje). Međusobna srodnost unutar pojedinih tipoloških skupina temelji se na ikonografskim, ali još više na podjednako izvedenim portretima s osobitim pojedinačnim detaljima reljefa koji su poslužili kao pouzdana stilska poveznica, a upućuje na zajedničko radioničko podrijetlo (*Sl. 10, 11.*).

Radi boljeg pregleda i mogućnosti usporedbe portretnih osobina razvrstani su po kalupima u više podskupina - prema obliku Zeusovog lica i frizuri, - kojima se pokušavaju uočiti zajedničke ikonografske osobine pojedinih skupina portreta koji imaju portretno, kronološko, odnosno radioničko obilježje (*Sl. 10, 11.*). Naime, kao jedna od metoda za utvrđivanje relativnog kronološkog redoslijeda kovanja je i obrada tipoloških značajki novca kojom se, upravo proučavanjem detalja, može osvijetliti pravilni kronološki redoslijed kovanja. Analiza rednog niza povezivanja kalupa omogućuje relativno kronološko razvrstavanje kalupa, utvrđivanje organiziranosti djelovanja kovnice, kao i zaključak o veličini serije, odnosno emisije.

Jedna od uočljivih karakteristika ovoga nalaza je pojava *prekovanog* novca, uglavnom s dvostrukim slojevima, što znači da je određena kovnica za vlastite emisije upotrijebila već postojeće otkove, odnosno novac nekog drugog grada ili kovnice. Ti višeslojni prekovi sadrže dvojne tipove u najraznovrsnijim figuralnim kombinacijama (otiske dviju glava suprotnih orijentacija na zajedničkom aversu), a predstavljaju važne povijesne dokumente koji otkrivaju ne samo kovnice i gradove koji su ih emitirali, već upućuju i na povijesne okolnosti koje su ih uvjetovale.

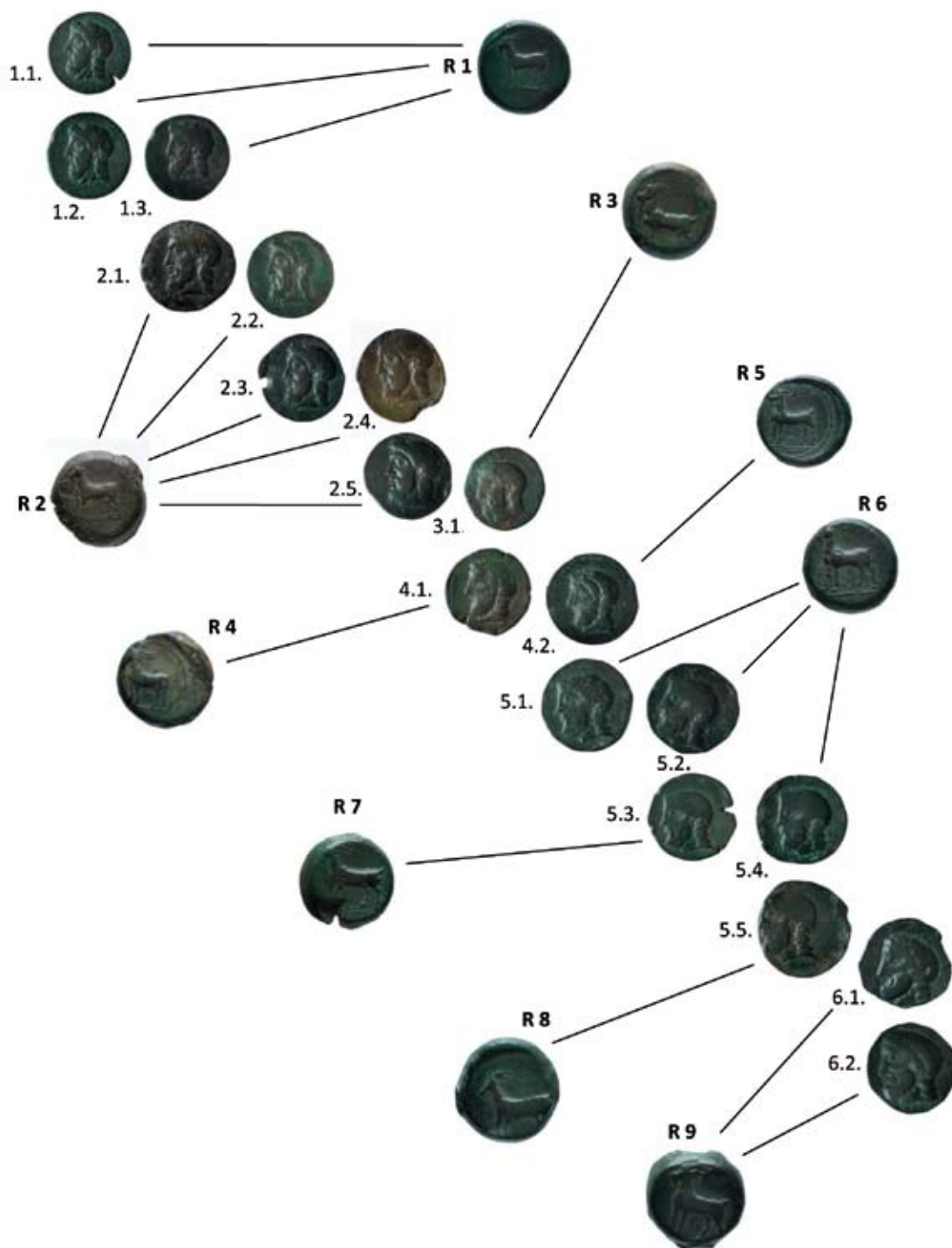
Zanimljiv povijesni fenomen otkrivaju emisije novca zastupljene u ostavi s primjercima koji su pripadali prekovima – *Jonijevim* serijama (lik mladića na aversu, dupin iznad tri stilizirana vala ili dupin bez valova na reversu). O tim emisijama postoji više oprečnih tumačenja. Pripisuju se povijesnoj osobi - lokalnom dinastu, Iliru iz Visa, koji je iskoristio politički vakuum (nakon smrti Dionizija Starijeg) i čije su emisije, istovremene s njegovim postojanjem i političkom aktivnošću, potekle iz gradova Isse, Farosa, Herakleje (LJUBIĆ 1852:401,397; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970:366). Prema drugim autorima riječ je o eponimskom liku Jonskog mora čija se legenda odnosi na Jonski zaljev, stariji naziv Jadranskog mora (BRUNŠMID 1900: 70; KATIČIĆ 1973: 38; KOS 1998: 157).

Poznato je da Jonija vladara, Ilira rodnom iz Isse, spominje u nesačuvanom djelu njegov gotovo suvremenik Teopomp, kako doznajemo iz podataka sačuvanih kod kasnijih pisaca i sholijasta (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1976: 189). Različita su tumačenja o tome gdje se kovao taj novac. Na temelju jednog tumačenja, budući da u ostavi nije zastupljen niti jedan primjerak izvornih, samostalnih Jonijevih emisija, kao niti jedan primjerak prekova s heraklejskim tipovima, nameće se zaključak da su prekovi učinjeni na Hvaru, u farskim kovnicama i da su bili kovani kako bi u određenim okolnostima zamijenili emisije farskoga novca (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 357, 360). Prema drugima, taj se novac kovao na Visu poslije sirakuške dominacije te odražava težnju za osamostaljenjem i želju naseljenika da sami zadovolje političke i ekonomske potrebe (POPOVIĆ 1987: 89).

Issa je kao vojna baza imala veoma važnu ulogu u procesu kolonizacije srednje Dalmacije, budući da je sirakuška flota bila intenzivno prisutna na Jadranu i prije osnutka Farosa, a u fokusu Dinizijevih ekonomskih interesa nije bio Faros kolonija agrarnog tipa, već izuzetno važna strateška luka Issa, idealno smještena u pravcu plovnih puteva prema sjevernom Jadranu, tj. Padskoj nizini. U tom kontekstu nastala je i još neubicirana Herakleja, vjerojatno uz Di-

Sl. 10. Prikaz raznolikih skupina portreta farske kovnice.

Sl. 11. Prikaz povezivanja kalupa farske kovnice.

onizijevu podršku. Stoga je teško prihvatljivo mišljenje o osnivanju Isse nakon pada sirakuške tiranije, jer je polazna točka kasne sirakuške kolonizacije na srednjodalmatinskom području upravo osnivanje vojne baze Isse, i to u razdoblju od 398./397. do 385./4. (DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: 329).

Razvrstavanjem prekovanog farskog novca (37) isejskim žigovima, koji je mogao biti emitiran između 344. i 330. g. pr. Kr. (VISONÀ 2010: 31), razlikujemo dvije osnovne skupine – isejske prekove bez aversne legende IONIO (23) te isejske prekove s legendom IONIO (14). U prvoj skupini s isejskim žigovima bez legende IONIO razlikujemo podskupine, s obzirom na tipologiju farskih kovova koji su bili podvrgnuti prekivanju. Zapravo, u najvećem broju prekovani su farski primjerci bez legende u odsječku (k. br. 25–35), a samo je jedan primjerak s legendom ΦΑ (k. br. 24). Kada je o tipologiji isejskih žigova riječ, oni su gotovo podjednako zastupljeni - glava mladića/dupin/valovi (k. br. 24-35) i glava mladića/dupin/bez valova (k. br. 36–46).

Ono što karakterizira tu vrstu prekova je da su isejskim žigovima u farskoj kovnici prekovane kovne pločice s kalupima iz sredine 4. st. pr. Kr. (Tip IV. i Tip V.). Potvrđuju to primjerci iz ostave koji su sačuvani i u izvornom obliku, koji nisu prekovani (k. br. 14, 15) i datiraju u sredinu 4. st. pr. Kr. Riječ je o novcu koji karakteriziraju kovne pločice (kalup 4.) koje su tanje, većih promjera, s drukčijim reljefnim prikazom portreta i grublje izvedbe u odnosu na ranije skupine. Na njima je drugačije i nevjesto modeliran Zeusov portret s gustom bradom sitnih pramenova i frizurom koja je na vratu spletena u trostruku pletenicu u obliku tri vodoravna rebra. Na reversnom prikazu je jarac s dužim, spiralnim rogovima, također grublje oblikovan.

U farskoj su kovnici prekovane i farske emisije (Zeus/jarac) s isejskim žigovima, koje uz glavu Jonija imaju i natpis IONIO, a na reversu dupina bez valova (k. br. 47–55). Među njima nalazimo primjerke koji nisu u potpunosti prekovani, već imaju prekovane averse i neprekovane reverse (k. br. 56, 57). U toj skupini, s natpisom IONIO, samo je jedan prekovani farski primjerak koji u odsječku ima legendu ΦΑ (k. br. 58), za razliku od ostalih koji su u odsječku bez legende.

U tipologiji emisija s prekovima razlikujemo i one koji su bili dva puta prekovani tako da je prvi put farski novac prekovan žigom glava mladića/IONIO/dupin iznad valova, a drugi put žigom glava bradatog muškarca/lavlja glava (k. br. 59, 60). Te emisije s glavom bradatog muškarca i lavljom glavom mogle su biti emitirane oko 330.–320. g. pr. Kr. (VISONÀ 2010: 31, 32). Važno je istaknuti kako su se te emisije u literaturi pogrešno tumačile, budući da su se, prema Brunšmidovoj tipologiji, razvrstavale kao farski prekovi na isejskom novcu s natpisom IONIO, koji su ponovno prekovani žigom bradati muškarac/lavlja glava (BRUNŠMID 1998: 73/5).

Novac Herakleje, grčke kolonije u srednjoj Dalmaciji koja je još neidentificirana, a spominje se u Pseudo-Skilakovu spisu *Periplus*, zastupljen je sa 29 primjeraka. Postojanje Skilakove Herakleje utvrđeno je velikom količinom novca koji se nalazi na dalmatinskoj obali, a drugdje se jedva pojavljuje. Najviše je novca ove kovnice otkriveno na otoku Hvaru pa bi se prema tome moglo pretpostaviti da se kovnica nalazila na tom otoku (KOS 1998: 135). Međutim, nalazi heraklejskog novca zabilježeni su i na susjednom otoku Braču (MIRNIK 1979: 11). Prema nekim razmišljanjima, nalazila se na mjestu današnjega grada Hvara, među ostalim, i zbog dobre luke (ZANINOVIĆ 1992: 35-48). Kovnica je u 4. st. pr. Kr. kratkotrajno djelovala, a u njoj je, prema sirakuškoj novčanoj mjeri, emitiran brončani novac triju vrijednosti. Veliki

i srednji na aversu imaju Heraklovu glavu pokrivenu lavljom kožom, a na reversu njegove atribute luk i toljagu s legendom. Teški je novac vjerojatno iskovan prije novca dviju nižih vrijednosti.

Tipološkim razvrstavanjem heraklejskog novca evidentirane su hemilitre (k. br. 61–62) iz prve polovice 4. st. pr. Kr., koje osim općih ikonografskih odrednica – Heraklova glava/luk/toljaga/ karakterizira i retrogradna legenda ΗΡΑΚΛΕ, s *naknadno utisnutim žigom u obliku kružnice* na Heraklovom licu (r. br. 61). U kronološkom slijedu na primjercima iz 350.–320. g. pr. Kr. reversnom je prikazu pridodana kugla (k. br. 63–67). Uočeno je da je primjerak (k. br. 63) na obodu *obilježen urezima* u obliku četiriju pravilnih, okomitih i sporednih crta. Čini se da su urezi izvorni te da su istovremeni novcu. Pretpostavlja se da su izvedeni u kovnici, budući da su urezani pravilno i pod istim kutom.

Slijedi tipološki niz s legendama ΗΡΑΚΛ i ΗΡΑΚ/bez kugle (k. br. 68–86). Manja nominala (trias) zastupljena je s jednim primjerkom (k. br. 89). Riječ je o skupinama novca koje označavaju razne faze razvoja heraklejske kovnice. Iako u skupinama, bez iznimke prevladava isti portretni obrazac – Heraklova glava, izvedena raznolikim kalupima, s osobitim pojedinačnim detaljima reljefa koji mogu poslužiti kao pouzdana stilaska poveznica, a koja upućuje na zajedničko radioničko podrijetlo. Tako je međusobna srodnost unutar stilskih osobitosti kalupa iz prve polovice 4. st. pr. Kr. (kalup 1. i 2.) izrazita u odnosu na one kasnije.

Srodnost emisija kalupa 1 (k. br. 61.) i kalupa 2 (k. br. 62) temelji se na istim stilskim, realističkim crtama Heraklova lica, izduženog vrata, s krupnijim i sitnijim pramenovima krzna. Na kalupu 1 prikaz lica je krupniji u odnosu na kalup 2. Pramenovi prebačenog krzna na tjemenu nešto su duži i tanji, a pravilna polukružna linija od crtica odvaja Heraklovo lice od krzna. Te dvije emisije povezuju srodne kovne pločice – deblje (cca 7 mm) i blago konične te isti reversni prikaz s retrogradnom legendom ΗΡΑΚΛΕ (kalupi R 1, 2, *sl. 13*).

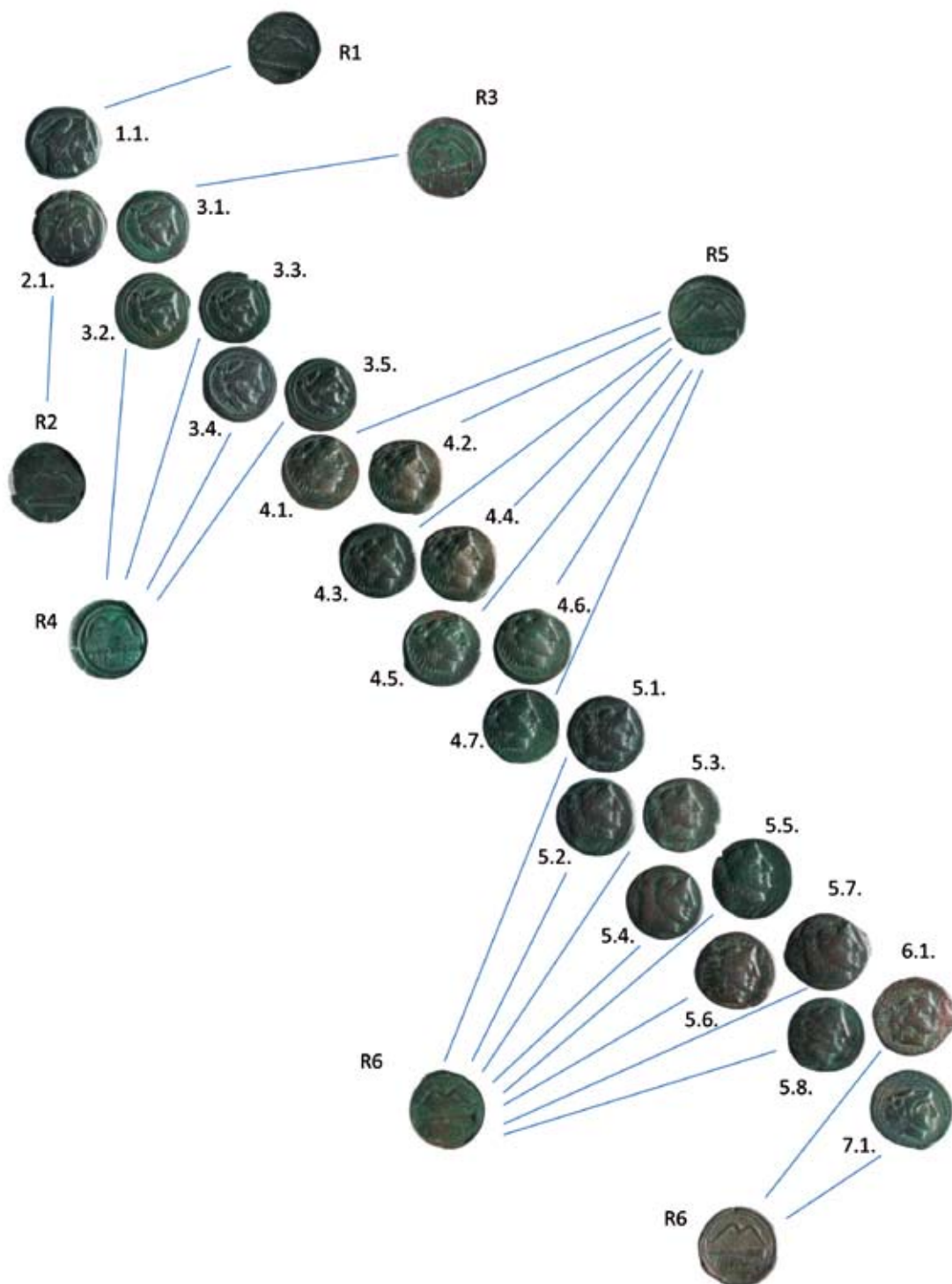
Kasniji prikazi Heraklova lica iz druge polovice 4. st. pr. Kr. imaju manju glavu, kratak vrat s pramenovima krzna koji su kraći, jednake duljine i polukružno počešljani – aversni kalup 3 (k. br. 63–67), a povezuju ih dva reversna kalupa R 3, 4. U daljnjem slijedu imamo reljef s licem, nešto produženijeg vrata i s dužim pramenovima krzna koji opušteno padaju – kalup/emisija 4 (k. br. 68 – 72; 74, 75, 79, 81, 82). Emisiju/kalup 5 (k. br. 76-78, 80, 83–85) karakterizira krupnija glava koja s vratom i pramenovima čini portret u obliku pravokutnika. Aversni kalup 6 (k. br. 87) ima grublje izvedeni portret u obliku pravokutnika, ali s manjom glavom u odnosu na prethodni kalup. Kalup 7 (k. br. 88), također s manjom glavom, stilski je srodan kalupu 3 sa sitnim pramenovima koji su polukružno posloženi. Aversne kalupe 6 i 7 povezuje jedan reversni kalup R6 (*Sl. 13*).

Sagledavanje tipološko-stilskih odlika, u pravilu uz kataloški opis, uključuje i osvrt na tehničke aspekte izvedbe novca. Već je istaknuto da taj novac povezuje prepoznatljiva plemenita patina i da nije podvrgnut čišćenju (osim inv. br. 2049 koji je očišćen u muzejskoj radionici ispod izvorne površine te je umjetno patiniran). Analiza patine farskog novca pokazuje da je ona sjajna, čvrsta i homogena te da oscilira od svijetlo do tamnozeleno. Iz skupine se izdvajaju tri primjerka (k. br. 1–3) koja imaju ujednačenu, tamnu, zelenosmeđu patinu. Primjerci (k. br. 14, 56) na reversu imaju zrnastu, prašnjavu i hrapavu strukturu patine, bjelkastozelenu, koja je produkt korozije nastale iznad izvorne površine, tj. iznad plemenite patine. Budući da novac nije podvrgnut kemijskim analizama, na temelju boje i strukture patine nije moguće nagađati o sastavu brončane legure, odnosno o postotku primjese dodanih bakru.

Sl. 12. Prikaz raznolikih skupina portreta heraklejskog novca.

Sl. 13. Prikaz povezivanja kalupa heraklejske kovnice.

Analiza patine heraklejskog novca pokazuje da je zelenkastosmeđa, ali i zelenkastocrvena, čvrsta i homogena te ne narušava čitljivost novca. Iz skupine se izdvajaju tri primjerka (k. br. 73, 80, 87), čija je patina smeđecrvenkasta.

Uz patine, ostavu povezuju i zajednički elementi tehnološkog postupka i metalurške obrade (koji se ogleda u rasporedu modela uljevno-naljevnog sustava) te završne mehaničke obrade odljevka kovnih pločica. Kovan je na lijevanim pločicama, propisane kakvoće metala i težine, koje su se najčešće zagrijavale, a zatim posebnim kliještima umetale između učvršćenog kalupa za prednju stranu novca (nakovanj) i pomičnog kalupa za stražnju stranu (ukovanj). Kako se pomični kalup brže trošio od kalupa za prednju stranu, nerijetko se istrošeni kalup popravljao ponovnim, ali dubljim urezivanjem istoga motiva (k. br. 21, 22). Tako je, primjerice, jedan kalup za prednju stranu mogao i dalje biti u upotrebi, dok je u međuvremenu za stražnju stranu već zamijenjeno 8–12 kalupa. Teoretski, jednim kalupom za prednju stranu moglo se iskovati nekoliko tisuća primjeraka novca (Kos 1998: 291). Tako je na našem uzorku moguće pratiti i češću izmjenu reversnih kalupa farske kovnice koja je bila znatno veća (9) u odnosu na izmjenu aversnih (6). Vidi *Sl. 11*. Međutim, analiza kalupa heraklejske kovnice iz naše ostave pokazuje prilično ujednačenu i ravnomjernu izmjenu aversnih i reversnih kalupa, što bi se moglo protumačiti i manjom radioničkom produkcijom (aversnih 7 u odnosu na 6 reversnih). Vidi *Sl. 13*.

Tehnologija izrade odljevka obuhvaćala je, osim izrade i pripreme kalupa, i pripremu ulijevanja u kalupe (trenutak u kojem počinje proces formiranja odljevka). Stupanj zagrijanosti kovne pločice utjecao je na mehanička svojstva. Pri ulijevanju taline u kalup bila je veoma važna pravilno odabrana temperatura ulijevanja u kalupe te tehnika i brzina ulijevanja u kalupe. Za proizvodnju pločica posebno je bila značajna livljivost taline i njena sposobnost ispunjavanja šupljina kalupa, čime se osiguravalo dobivanje svih kontura odljevka (neispunjenost obrisa k. br. 4). Pri nedovoljnoj livljivosti mogle su se pojaviti i pogreške kao što su nedolivenost taline i neravne površine (TOBEY 1993: 30-31).

Temperaturni režim ulijevanja u kalup svakako je utjecao na brzinu i pravac kristalizacije taline, na sklonost stvaranju usahlina i mikropora, toplih napuklina, plinskih mjehura (k. br. 50). Poznato je da visoke, ali i preniske temperature ulijevanja u kalup negativno utječu na kvalitetu odljevka. Visoka temperatura ulijevanja osigurava bolja mehanička svojstva i smanjuje sklonost stvaranju toplih napuklina.

Odsijecanje je tehnološka operacija kojom se odljevak odvaja od ulijevne grane, a brušenjem i čišćenjem odljevka uklanjaju se izbočine odljevka. Uočljivo je da novac iz ostave iz Škudljivca ima kovne pločice koničnog oblika koje se u presjeku sužavaju od gornje površine (avers) prema donjoj (revers), s tim da je kod debljih kovnih pločica koničan oblik naglašeniji. Gotovo sve farske kovne pločice imaju naglašen konus (osim k. br. 1–3, 14, 15), za razliku od heraklejskih, kod kojih je slabije naglašen. Naime, osnovno ljevačko pravilo podrazumijevalo je koničan, iskošen kalup, o čemu je ovisio postupak vađenja odljevnog materijala (u protivnom, kalup bi bio trajno oštećen).

Serijsko lijevanje pločica podrazumijevalo je kalupe koji su mogli biti glineni (za razliku od kamenih, koji bi pri visokim temperaturama pucali), s uljevnim sustavom u obliku grana u koji se ulijevala rastaljena bronca. Potom se s ohlađenog kalupa skidao gornji kalup (ravni), vadio odljevni materijal iz donjeg kalupa, zajedno s ostacima grana, s kojih su se kasnije odsijecale kovne pločice. Odsječene uljevne grane kasnije su se ponovno topile.

Općenito, postojali su raznoliki tipovi uljevnih sustava, ovisno o mjestu dovođenja taline u kalupnu šupljinu – okomito ulijevanje odozgo, stepenasto ulijevanje i ulijevanje u grozdu. Naime, uljevni sustav čine kanali kojima tijekom punjenja kalupne šupljine protječe talina. Novac

iz ostave lijevao se ulijevanjem u grozdu. Ilustriraju to primjerci k. br. 8–10, kod kojih su vidljivi ostaci dvaju izdanka ulijeavnog sustava. Općenito, na većem broju farskih primjeraka iz naše skupine vidljivi su ostaci odsijecanih izdanka grana uljevnog sustava, budući da nisu dovoljno mehanički doradani i izbrušeni. Napukli rubovi pločica mogli su nastati kod prvoga kova (k. br. 3, 7, 18), ali i kod prekova (gotovo svi farski prekovi su raspucalih rubova). Uočeno je oštećenje u obliku udubine na heraklejskom novcu, k. br. 81 te farskom k. br. 18, iz koje je zbog tvrdoće, prilikom kovanja, iskočio komad kovine. Na većem broju primjeraka (osobito prekovanih) prikazi nisu centrirani, budući da ukov nije imao vodilice koje bi držale, odnosno vodile ukovanj.

Nadalje, postavlja se pitanje pripadnosti i porijekla ostave, koja je predstavljala znatnu imovinu, a sastojala se od skupine novca većih nominala pronađenih na jednome mjestu, koje je moguće vezati jedino uz gradsku sredinu, i to farsku gradsku sredinu, u ovom slučaju uz jedno kraće razdoblje farske povijesti. Ostava je, s obzirom na povijesne okolnosti, možda pripadala nekom od onovremenih svetišta koja su se mogla nalaziti u polju nedaleko od grada (možda Demetrino, čiji je lik često zastupljen na ranim farskim kovovima manjih nominala), no njihovo postojanje arheološki do sada nije potvrđeno pa je riječ samo o pretpostavkama. U ovom se kontekstu ipak čini vjerojatnijim da je ostava bila dio imovine jednog od lokalnih *trapezita*. Naime, poznato je da je u svakom grčkom gradu u optjecaju bio tuzemni novac, stoga je inozemni novac valjalo mijenjati kod mjenjača – trapezita (gr. *trapeza*, stol), koji su prvi put posvjedočeni 527. god. pr. Kr. Putujući mjenjači novca mijenjali su novac na bankarskom, odnosno mjenjačkom stolu (*mensa nummularia*). Oni su prilikom mijenjanja novca provjeravali je li novac krivotvoren, a pritom su za sebe ostavljali i određenu dobit. Od 4. st. pr. Kr. primali su i novčane uloge te za njih isplaćivali oko 10% kamata. Za svoje su stranke obavljali razne novčane poslove, a od 3. st. pr. Kr. i bezgotovinske uplate. Prilikom obračunavanja kamata (izvori govore o 16-36% kamata) odobravali su i pozajmice (Kos 1998: 47-48).

Na kraju možemo zaključiti da ostava u Škudljivcu, od svog pronalaska početkom 19. stoljeća, neosporno privlači interes stručne javnosti za proučavanje novca grčkih gradova na srednjem Jadranu, za koje je Brunšmid sastavio prvu tipologiju i kronologiju grčko-ilirskog novca našeg područja, no još uvijek su ostale brojne nedoumice. Provedenom revizijom njenog sadržaja prvi put su uočene stilsko-tipološke karakteristike pojedinih emisija novca farske kovnice velikih nominala Zeus/jarac kao i kovnice Herakleje, odnosno prekova farskog novca. Revizijom je utvrđen međusoban odnos raznolikih emisija (kalupa) te razvoj farske i heraklejske kovnice, što upotpunjuje Brunšmidovu tipologiju, oslonjenu isključivo na ikonografske elemente promatranih pojedinačnih primjeraka, sakupljenih iz tada dostupnih zbirki bez popratne dokumentacije. S obzirom na to da se u ostavi nalazi zatvorena cjelina tipološki i stilski raznolikih primjeraka novca Farosa i Herakleje, mogle su se odrediti tipologija i relativna kronologija, kojima je upotpunjena Brunšmidova tipologija, po pitanju prekova potpuno izmijenjena i revidirana. Naime, upotpunjena je emisijama **Tip III**. Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 12-13) iz prve polovice 4. st. pr. Kr., koje su uslijedile nakon kovova s uspravljenom zmijom, a u Brunšmidovoj tipologiji nisu bile zastupljene. Kad je o prekovima riječ, revidirane su i drukčije protumačene emisije koje su prema Brunšmidovoj tipologiji (BRUNŠMID 1998: 54/6, 8; 72/2, 3; 73/5) bile pogrešno uvrštene kao isejski kovovi prekivani farskim žigovima, umjesto obrnuto – farski prekivani isejskim (k. br. 24-46), i koji su, nažalost, krivo protumačeni ušli u stručnu literaturu. Važno je istaknuti da je ovdje riječ o prekovima koji su iznimno složeni, s višeslojnim reljefima koje nije bilo moguće pravilno protumačiti na temelju fotografija ili otisaka u staniolu, po kojima ih je Brunšmid svojevremeno tumačio.

U ostavi je zastupljeno nekoliko skupina i to - farski kovovi koji su izvorni, jer nisu podvrgnuti naknadnom prekivanju, a otkrivaju i pojašnjavaju stilske značajke farske kovnice (Katalog br. 1-24); u drugoj su farski, prekovani isejskim žigovima bez natpisa IONIO (k. br. 25-46); u trećoj se nalaze farski, prekovani isejskim žigovima s natpisom IONIO (47 - 60) i u četvrtoj su primjerci Herakleje (k. br. 61-89). Kronološki, farski i heraklejski primjerci stariji su od prekovanih Jonios emisija. Revizijom je utvrđeno 89/90 primjeraka, od kojih je prema nominalnim vrijednostima najzastupljenija *hemilitra* (88), u odnosu na manji *trias* (1), primjerkom (k. br. 89). Po pitanju kovnica Far je najzastupljeniji, ima izvornih, neprekovanih (23), u odnosu na prekovane sa žigovima Isse na Far (37) te heraklejske primjerke (29).

Farski primjerci iz prve skupine koji su izvorni, jer nisu podvrgnuti naknadnom prekivanju (k. br. 1-23), predstavljaju uzorak koji, kroz razne faze razvoja, sažeto oslikava opću tipologiju i kronologiju farske kovnice. Skupina se, prema ikonografskim i stilskim obilježjima, može razvrstati u nekoliko osnovnih tipova, od kojih prvoj polovici 4. st. pr. Kr. (tj. nakon 384./3. godine) pripadaju, stariji **Tip I.** Zeus/jarac/natpis ΦΑΠΙΩΝ (k. br. 1-3) te nešto mlađi **Tip II.** Zeus/jarac/zmija/natpis ΦΑΠΙΩΝ (k. br. 4-11), s emisijama koje su dale veću produkciju novca u odnosu na prethodnu. Ranim kovovima, odnosno prvoj polovici 4. st. pr. Kr. pripadaju i primjerci **Tip III.** Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 12-13).

Iz sredine 4. st. pr. Kr. potječu **Tip IV.** Zeus/jarac/natpis ΦΑ (k. br. 14) te **Tip V.** Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 15). Stilski su srodni, jer imaju identičan portretni prikaz Zeusa. Važno je istaknuti kako se upravo taj tip novca iz sredine 4. st. pr. Kr. koristio nešto kasnije, u razdoblju od 344. do 320. g. pr. Kr. kao kovna pločica za naknadna prekivanja. Budući da je zastupljen u izvornom obliku bez prekova, čini se da je, s obzirom na postojanje prekova, bio istovremen s Jonijevim novcem (glava mladića/dupin/valovi ili bez valova), koji on prekiva u farskoj kovnici.

Drugoj polovici 4. st. pripadaju stariji **Tip VI.** Zeus/jarac/bez natpisa (k. br. 16-21) te nešto mlađi **Tip VII.** (k. br. 22-23), koji predstavljaju zadnju fazu djelovanja farske kovnice s emisijama koje nastaju nakon onih s prekovima. Karakteriziraju ih grubi stilski prikazi, što govori o kovnici koja sve više poprima rustična obilježja grčko-ilirskog novca.

Razvrstavanjem *prekovanog* farskog novca (37) isejskim žigovima, koji je mogao biti emitiran u razdoblju od 344. do 330. g. pr. Kr. (VISONÀ 2010: 31), razlikujemo dvije osnovne skupine – isejske prekovne bez aversne legende IONIO (23) i isejske prekovne s legendom IONIO (14).

U tipologiji emisija s prekovima razlikujemo i one koje su bile *dva puta prekivane* tako da je prvi put farski novac prekovan žigom glava mladića/IONIO/dupin iznad valova, a drugi put žigom glava bradatog muškarca/lavlja glava (k. br. 59, 60). Emisije s glavom bradatog muškarca i lavljom glavom mogle su biti emitirane oko 330.-320. g. pr. Kr. (VISONÀ 2010: 31, 32).

Pitanje prekivanja novca povezano je s nekim oblikom suvereniteta Isse nad Farosom u okolnostima nakon pada sirakuških tirana Dionizija Starijeg i njegovog nasljednika i sina Dionizija Mlađeg, tj. nakon 344. g. i zaštite Sirakuze nad grčkim gradovima u srednjoj Dalmaciji. Naime, u tom razdoblju najvjerojatnije na pozornicu stupa Jonije, koji je morao organizirati prvenstveno svoju vlast na Visu, najistaknutijem i najvažnijem središtu bivše sirakuške vlasti na Jadranu, odakle je vlast širio i na ostala područja i gradove koji su pripadali bivšoj sirakuškoj zajednici (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 362). Potvrđuju to numizmatički nalazi s prekovima, ne samo novca Farosa, već i onog sirakuškog Dionizijevog razdoblja koji povlačenjem prestaje biti u opticaju, i to Jonijevim novcem tipa glava mladića/dupin/valovi/bez legende (VISONÀ 2002; DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: 328).

Ostaje otvoreno pitanje značenja dvostrukih prekova zastupljenih u ostavi, a riječ je o dva primjerka: glava mladića/dupin/valovi/legenda IONIO, prekovan na farski sa žigom Zeus/jarac, koji je potom ponovno prekovan – bradata glava starijeg muškarca/lavlja glava. To bi sugeriralo da je uspostavljen ponovni suverenitet Isse nad Farosom (kada je i novac prenominiran) u tim turbulentnim povijesnim okolnostima između grčkih gradova i autohtonog ilirskog stanovništva nakon povlačenja Sirakuze, što potvrđuje i izostanak sirakuškog novca Dionizijevog razdoblja u ostavi iz Škudljivca.

KATALOG

FAR (PHAROS)

Tip I.

Velika nominala (hemilitra) - Zeusova glava, jarac, natpis ΦΑΡΙΩΝ

Prva polovica 4. st. pr. Kr. (stariji tip)

1.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, debljina kovne pločice cca 5 mm, 19,9 g, MSO 2057.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, s lovorovim vijencem, dugom kosom sa tri uvojka na vratu, bradom u pramenovima, polukružnom linijom vrata. Kružnica linearna.

Rv.: Jarac s rogovima i bradicom stoji na gredi, ulijevo, u linearnoj kružnici. U odsječku natpis: ΦΑΡΙΩΝ. Kovna pločica pravilna, blago konična.

Lit.: *Brunšmid* 5; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 402.

2.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, debljina kovne pločice cca 5 mm, 18,2 g, MSO 2064.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: (ΦΑΡΙΩ)N.

Lit.: *Brunšmid* 5; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 403.

3.

AE 24, bronca Ø 24 mm, debljina kovne pločice cca 5 mm, 14,6 g, MSO 2067.

Av.: Sličan prethodnom. Kovna pločica manja, tanja s raspuklinom na rubu.

Rv.: Jarac stoji ulijevo, linearna kružnica. U odsječku: ΦΑΡΙΩΝ.

Lit.: *Brunšmid* 5; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 401.

Tip II.

Velika nominala - Zeusova glava, jarac, zmija, natpis ΦΑΡΙΩΝ

Prva polovica 4. st. pr. Kr. (mlađi tip)

4.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, debljina kovne pločice cca 6 mm, 19,2 g, MSO 2054.

Av.: Zeusova glava, ulijevo s lovorovim vijencem, dugom kosom s tri uvojka na vratu, bradom u pramenovima. Linearna kružnica u tragovima.

Rv.: Jarac s rogovima i bradicom stoji na gredi ulijevo, pred njim uspravljena zmija, linearna kružnica u tragovima. U odsječku: ΦΑΡΙ. Kovna pločica visoka, konična, na obodu vidljiv ostatak odsječene grane uljavnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 396; VISONÀ 2005: 31/Ph 8.

5.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, debljina kovne pločice cca 6 mm, 15,3 g, MSO 2055.

Av.: Zeusova glava, ulijevo s lovorovim vijencem i listovima u paru, dugom kosom, bradom. Linearna kružnica u tragovima.

Rv.: Jarac stoji ulijevo, pred njim uspravljena zmija, linearna kružnica. U odsječku: ΦΑΡΙ.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 393; VISONÀ 2005: 31/Ph 8.

6.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,2 g, MSO 2056.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, bez natpisa.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 394; VISONÀ 2005: 31/Ph 8.

7.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, 16,4 g, MSO 2058.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: (Φ)APIΩN. Na obo-
du vidljiv ostatak odsječene grane uljevnog sustava.Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 400.

8.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, 16,7 g, MSO 2059.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, bez natpisa. Na obodu vidljiv
ostatak odsječene grane uljevnog sustava.Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 399; VISONÀ
2005: 31/Ph 8.

9.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, 15,8 g, MSO 2060.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: ΦA(PI)ΩN. Na obo-
du vidljiv ostatak odsječene grane uljevnog sustava.Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 395; VISONÀ
2005: 31/Ph 8.

10.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, 15,5 g, MSO 2061.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: (Φ)APIΩ. Na obodu
vidljiv ostatak odsječene grane uljevnog sustava.Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 397; VISONÀ
2005: 31/Ph 8.

11.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,6 g, MSO 2062.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, bez natpisa. Na obodu vidljiv
ostatak odsječene grane uljevnog sustava.Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 398; VISONÀ
2005: 31/Ph 8.**Tip III.****Velika nominala – Zeusova glava, jarac, bez natpisa***Prva polovica 4. st. pr. Kr.*

12.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,5 g, MSO 2050.

Av.: Zeusova glava, duga kosa, brada, ulijevo.

Rv.: Jarac stoji ulijevo.

Lit.: *Brunšmid* nema; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 410.

13.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, debljina kovne pločice 5 x 6 mm, 17 g, MSO 2049.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, s dugom kosom i tri uvojka na vratu, bradom u pramenovima, lovorov vijenac neotkovan. Linearna kružnica u tragovima.

Rv.: Jarac s bradicom i rogovima stoji na gredi ulijevo. Kovna pločica konična, na obodu vidljiv ostatak odsječene grane uljevnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* nema; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 411.

Tip IV.

Velika nominala - Zeusova glava, jarac, natpis ΦΑ

Sredina 4. st. pr. Kr.

14.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, debljina kovne pločice 5 mm, 16,9 g, MSO 2053.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, lovorov vijenac neotkovan, s dugom kosom i tri uvojka na vratu, bradom u gustim i sitnim pramenovima.

Rv.: Jarac na gredi stoji ulijevo, linearna kružnica. U odsječku: (Φ)Α, prvo slovo neotkovano.

Lit.: *Brunšmid* 6; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 404.

Tip V.

Velika nominala - Zeusova glava, jarac, bez natpisa

Sredina 4. st. pr. Kr.

15.

AE 28, bronca, Ø 28 mm, debljina kovne pločice 3 x 4 mm, 15, g, MSO 2065.

Av.: Zeusova glava, ulijevo. Kružnica od kružića. Kovna pločica tanka, široka.

Rv.: Jarac sa spiralnim rogovima, stoji na gredi, ulijevo. Dvije ukrasne kružnice, jedna linearna, druga od kružića.

Lit.: *Brunšmid* nema; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 425.

Tip VI.

Velika nominala - Zeusova glava, jarac, bez natpisa

Druga polovica 4. st. pr. Kr. (stariji tip)

16.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,3 g, MSO 2042.

Av.: Zeusova glava, stilizirana, kosa s naglašenim pramenova, brada, ulijevo.

Rv.: Jarac stoji ulijevo.

Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 412.

17.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 17,6 g, MSO 2044.
 Av.: Zeusova glava, duga kosa, brada, ulijevo, stilizirana, otkovana istrošenim kalupom.
 Rv.: Jarac stoji ulijevo, stilizirano.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 409.

18.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 17,9 g, MSO 2045.
 Av.: Zeusova glava, duga kosa, brada, ulijevo, stilizirano, otkovana istrošenim kalupom.
 Rv.: Jarac stoji ulijevo. Rub kovne pločice odlomljen.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 408.

19.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,2 g, MSO 2047.
 Av.: Zeusova glava, duga kosa, brada, stilizirano, ulijevo.
 Rv.: Jarac stoji ulijevo.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 405.

20.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, debljina kovne pločice 5x6 mm, 17,9 g, MSO 2043.
 Av.: Zeusova glava iskovana istrošenim kalupom, s dugom kosom, bradom, ulijevo, stilizirano.
 Rv.: Jarac stoji ulijevo, stiliziran, bez iskovanih stražnjih nogu.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 407.

21.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,1 g, MSO 2046.
 Av.: Zeusova glava, decentrirana, stilizirana s dugom kosom, bradom, ulijevo, loše otkovano.
 Rv.: Jarac stoji ulijevo, stilizirano.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 406.

Tip VII.

Velika nominala – Zeusova glava, jarac, bez natpisa
Druga polovica 4. st. pr. Kr. (mlađi tip)

22.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, debljina kovne pločice 6 mm, 17,7 g, MSO 2041.
 Av.: Zeusova glava, stilizirana, produbljenih obrisa, grubo modelirana, s bradom, dugom kosom, ulijevo.
 Rv.: Jarac stoji, ulijevo.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 413.

23.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,3 g, MSO 2048.
 Av.: Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo, stilizirano.
 Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo. Linearna kružnica u tragovima.
 Lit.: *Brunšmid* 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 422.

Prekovi, velika nominala - Zeusova glava, jarac, natpis ΦΛ (prekovi isejskim žigovima - Jonijeva glava, dupin, valovi)

344.–330. g. pr. Kr.

24.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, debljina kovne pločice 3x4x5 mm, 15,6 g, MSO 2051.

Av.: Zeusova glava (bez iskovanog vrata), brada u pramenovima, duga kosa, ulijevo, prekov - Jonijeva glava, udesno (na Zeusovom tjemenu vidljivi Jonijev nos, oko, čelo, udesno). Rub kovne pločice sa četiri raspukline.

Rv.: Jarac stoji na gredi ulijevo, u odsječku natpis: ΦΛ. Prekov s dupinom u skoku (u drugom planu vidljivi valovi, okomito ispred jarca i dio dupina na trupu jarca).

Lit.: *Brunšmid* 6 (pogrešno protumačen kao farski prekovan na isejski umjesto obrnuto); GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 427.**Prekovi, velika nominala - Zeusova glava, jarac, bez natpisa (prekovi isejskim žigovima - Jonijeva glava, dupin/valovi)**

344.–330. g. pr. Kr.

25.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, debljina kovne pločice 5x6 mm, 18,8 g, MSO 2057.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, brada, duga kosa – prekov (u drugom planu vanjski obrisi Jonijeve glave). Na obodu jedna veća i jedna manja raspuklina.

Rv.: Jarac sa spiralnim rogovima i bradicom stoji, ulijevo, donji dio nogu neotkovan - prekov (u drugom planu vidljiv dupin, a na trupu jarca valovi).

Lit.: *Brunšmid* 8 (pogrešno protumačen kao farski prekovan na isejski umjesto obrnuto); GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 431.**26.**

AE 28, bronca, Ø 28 mm, 18,3 g, MSO 2163.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, brada, duga kosa, nos neotkovan – prekov. Na obodu kovne pločice tri raspukline.

Rv.: Jarac sa spiralnim rogovima i bradicom stoji (nad valovima), ulijevo, linearna kružnica – prekov. U polju obrisi dupina.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 434.**27.**

AE 27, bronca, Ø 27 mm, debljina kovne pločice 4x5,5 mm, 16,9 g, MSO 2164.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, dio lica i vrat neotkovan. Na obodu dvije raspukline i rub okomito odsječene grane uljevnog sustava.

Rv.: Jarac sa spiralnim rogovima i bradicom stoji ulijevo, prekov (ispred jarca, okomito, vidljiva dva vala, iznad njih ostatak vala na trupu jarca).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 440.

28.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 16,9 g, MSO 2070/a.

Av.: Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo. Prekov, vidljivi obrisi Jonijeve glave (tjemena).

Rv.: Jarac stoji na gredi ulijevo, bez iskovane glave, u odsječku vidljiv ostatak zakrivljenog vala. Na rubu kovne pločice vidljiv ostatak odsječne grane uljevnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 414.

29.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 16,4 g, MSO 2075.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, duga kosa, brada i nos neotkovani - prekov (u polju obrisi Jonijeve glave). Na obodu dvije veće i dvije manje raspukline.

Rv.: Jarac stoji ulijevo, prednji dio tijela pokriven valovima - prekov. U odsječku dupinova glava. Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 435.

30.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 17,3 g, MSO 2076.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, brada, duga kosa, tjeme neotkovano - prekov (u drugom planu vidljivi nejasni obrisi Jonijeve glave).

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, glava neiskovana - prekov (u drugom planu dupin i dio vala). Na jednom kraju oboda vidljiva raspuklina, na drugom ostatak odsječne grane uljevnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 432.

31.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 15,2 g, MSO 2077.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, nos i oči neotkovani - prekov (u dnu lijevo vidljivi obrisi Jonijevog vrata i brade).

Rv.: Jarac stoji ulijevo, vidljive samo noge, prekov (u prvom planu vidljivi valovi, dio dupina). Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 428.

32.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 15,5 g, MSO 2078.

Av.: Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo - prekov.

Rv.: Jarac s bradicom i spiralnim rogovima stoji ulijevo, linearna kružnica - prekov (u drugom planu, pri dnu, vidljiv dupin nad valovima). Na obodu ostatak odsječne grane uljevnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 430.

33.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, debljina kovne pločice 4x5 mm, 15,7 g, MSO 2081.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, vrat neotkovan - prekov.

Rv.: Jarac sa spiralnim rogovima stoji ulijevo, prekov - preko dupina nad valovima (u drugom planu, pri dnu vidljiv dupin, na vratu i leđnom dijelu jarca, valovi i dupin). Na obodu jedna veća i tri manje raspukline.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 437.

34.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 19,8 g, MSO 2091.

Av.: Zeusova glava, vrat neotkovan, ulijevo - prekov.

Rv.: Jarac stoji (na valu), ulijevo - prekov. Na obodu tri veće i dvije manje raspukline.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 438.

35.

AE 28, bronca, Ø 28 mm, 15,8 g, MSO 2092.

Av.: Zeusova glava, brada, kosa, vrat neotkovan, ulijevo - prekov (u polju, lijevo, vidljivi nejasni obrisi Jonijeve glave). Na obodu velika raspuklina.

Rv.: Jarac stoji na gredi ulijevo, prekov - preko dupina s valovima (u drugom planu, pod bradom, vidljiv val, pod nogama obrisi dupina).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 433.

Prekovi, velika nominala - Zeusova glava, jarac, bez natpisa (prekovi isejskim žigovima, Jonijeva glava, dupin bez valova)

344.–330. g. pr. Kr.

36.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, debljina kovne pločice 4x5 mm, 17,5 g, MSO 2162.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, duga kosa, neotkovani brada, vrat, nos – prekov. Na obodu vidljiv ostatak odrezane grane uljevnog sustava.

Rv.: Jarac na gredi stoji, ulijevo, glava neotkovana, linearna kružnica, prekov (u drugom planu vidljivi obrisi dupina u skoku).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 439.

37.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 16,8 g, MSO 2165.

Av.: Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo. Na obodu dvije raspukline.

Rv.: Jarac stoji ulijevo, prsni dio trupa neotkovan, linearna kružnica – prekov (na leđnom dijelu trupa vidljivi obrisi delfina).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 419.

38.

AE 26, bronca, Ø 27 mm, 15,4 g, MSO 2166.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, čelo i potiljak loše otkovani - prekov (preko oka i sljepoočnice vidljiv Jonijev profil). Na obodu tri raspukline.

Rv.: Jarac na gredi stoji, ulijevo, glava neotkovana - prekov.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 415.

39.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 15,7 g, MSO 2068

Av.: Zeusova glava, ulijevo – prekov (na potiljku vidljiv Jonijev profil).

Rv.: Jarac na gredi stoji, ulijevo, glava neotkovana, linearna kružnica – prekov. Na obodu dvije raspukline.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 424.

40.

AE 28, bronca, Ø 28 mm, 17,5 g, MSO 2069.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, loše otkovano.

Rv.: Jarac na gredi stoji, ulijevo, glava i prednji dio trupa neotkovani – prekov. Linearna kružnica. Na obodu jedna veća i jedna manja raspuklina.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 418.

41.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 16,7 g, MSO 2070/b.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, vanjski obrisi glave loše otkovani – prekov.

Rv.: Jarac na gredi stoji, ulijevo, linearna kružnica – prekov (obrisi dupina u polju lijevo). Na obodu jedna manja raspuklina.

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 417.

42.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 15,9 g, MSO 2071.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, vrat neotkovani – prekov s dvojnim portretom (u prvom planu Jonijeva glava, udesno). Na obodu tri veće i dvije manje raspukline.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, linearna kružnica – prekov (na leđnom dijelu trupa i glavi vidljivi obrisi delfina).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 416.

43.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, debljina kovne pločice 3x4 mm, 12,1 g, MSO 2072.

Av.: Zeusova glava, ulijevo. Kovna pločica nepravilno ovalna i tanka. Na obodu dvije raspukline. Kovna pločica tanka.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo – prekov (u dnu pod gredom obrisi dupina).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 421.

44.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 16,6 g, MSO 2073.

Av.: Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo – prekov (jasno vidljiva Jonijeva glava s kosom koja se preklapa preko Zeusove brade). Linearna kružnica u tragovima.

Rv.: Jarac stoji ulijevo, prednje noge neotkovane – prekov (u drugom planu dupin u skoku).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 429.

45.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 15,3 g, MSO 2074.

Av.: Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo – prekov (na čelu i sljepoočnici vidljivi Jonijevi nos i brada, udesno).

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, glava loše iskovana, linearna kružnica - prekov (u polju ispod rogova vidljiva dupinova glava).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 420.

46.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 16,1 g, MSO 2088.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, iskovana istrošenim kapupom – prekov (dvojni portret, vidljiv Jonijev profil, udesno).

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo - prekov (u drugom planu, lijevo, dupin).

Lit.: *Brunšmid* 8; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 436.

JONIJE (IONIOS)

Velika nominala, prekovi isejskim žigovima - Jonijeva glava, natpis IONIO, dupin (prekovani na farski novac, Zeusova glava, jarac)

344.–330. g. pr. Kr.

47.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, debljina 4x5 mm, 17,9 g, MSO 2085.

Av.: Jonijeva glava, udesno (vidljivi dijelovi lica, nos, oko, čelo, obrisi kose), natpis: ION(IO), prekovana na farski novac. U drugom planu Zeusova glava, ulijevo, brada u pramenovima, duga kosa sa tri uvojka na vratu. Linearna kružnica.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, bez otkovane glave. U prvom planu reljefa, vidljiv na leđima jarca prekov - obrisi dupina.

Lit.: *Brunšmid* 72/3 (pogrešno protumačen kao farski prekov na isejski umjesto obrnuto); GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 380.

48.

AE 27, bronca, Ø 26 mm, debljina 3x4x5 mm, 14,9 g, MSO 2082.

Av.: Jonijeva glava, udesno (vanjski obrisi u drugom planu), u plitkom reljefu. Jonijevo lice preklapa se sa Zeusovom kosom, natpis okomito ispred lica: IONIO. Linearna kružnica.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo (u drugom planu u plitkom reljefu) – prekov (obrisi dupina preko trupa i prednjih nogu).

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 381.

49.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, debljina 3x4x5 mm, 15,9 g, MSO 2080.

Av.: Jonijeva glava, udesno, prekovana preko Zeusove glave, ulijevo (u drugom planu, ispred Zeusovog nosa - Jonijev vrat, u plitkom reljefu). Natpis na Zeusovom vratu: IONIO.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, glava neiskovana. Prekov - u prvom planu reljefa, dupin u skoku.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 383.

50.

AE 29, bronca, Ø 29 mm, 17,3 g, MSO 2083.

Av.: Jonijeva glava u visokom reljefu, udesno, natpis: IONIO. Zeusova glava, ulijevo (bez brade). Prekov - Jonijev profil, brada, usta, nos, oko (prvi plan), vanjski obrisi tjemena (drugi plan, ispred Zeusa). Zeusova glava u drugom planu (vidljiv gornji dio lica i uvojci kose na vratu).

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo (glava neotkovana), prekov (obrisi dupina). Na obodu ostatak odrezane grane uljevnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 390.

51.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, debljina 4x5 mm, 15,8 g, MSO 2087.

Av.: Dva nasuprotna portreta - Jonijeva glava, udesno (bez iskovanog potiljka), ispred lica, natpis: IONIO. U drugom planu Zeusova glava, brada, duga kosa, ulijevo. Kovna pločica ovalna.

Rv.: Jarac stoji ulijevo, vrat i glava neotkovani. U prvom planu vidljiv prekov, obrisi dupinova tijela. Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 388.

52.

AE 28, bronca, Ø 28 mm, 17,4 g, MSO 2079.

Av.: Jonijeva glava, udesno (vidljivi obrisi kose na potiljku), natpis: ION(IO), iskovana preko Zeusove glave (brada, duga kosa, vrat neotkovan, ulijevo).

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, preko prednjih nogu prekov s dupinom (u tragovima obrisi dupinovih leđa s perajom, u plitkom reljefu). Na obodu ostatak odrezane uljevne grane.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 386.

53.

AE 29, bronca, Ø 29 mm, debljina 3x4 mm, 15,0 g, MSO 2064.

Av.: Dvojni portreti - Jonijeva glava, udesno, natpis: ION(IO). U drugom planu Zeusova glava s bradom, ulijevo, vrat neotkovan. Kružnica od kružića.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, prekov s dupinom. Dvije kružnice - linearna unutarnja, vanjska od kružića.

Lit.: *Brunšmid 3*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 389.

54.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 15,1 g, MSO 2090.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, prekov s natpisom u polju, lijevo: ..NI(O). Na obodu dvije raspukline.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, polukružni prekov – dio delfina na stražnjoj strani trupa. Linearna kružnica u tragovima. Uz prednje noge, dijagonalno, greška u kalupu (isto i na MSO inv. br. 2162, 2083).

Lit.: *Brunšmid 3*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 423.

55.

AE 27, bronca, Ø 27 mm, 15,6 g, MSO 2084.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, potiljak prekovan, prekov s natpisom u polju, dolje: (IO)NIO. Kovna pločica sa tri rubne raspukline.

Rv.: Jarac stoji, ulijevo, prekov – polukružno preko prednjih nogu.

Lit.: *Brunšmid 3*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 385.

Velika nominala, prekovi isejskim žigovima - Jonijeva glava, natpis IONIO, dupin (prekovani na farski novac, Zeusova glava, jarac)

Prekovani aversi (revers bez prekova)

344.–330. g. pr. Kr.

56.

AE 27, bronca, Ø 25 mm, 15,9 g, MSO 2089.

Av.: Dvojni portreti - Jonijeva glava, udesno, natpis: IONI(O), iskovana preko Zeusove glave, ulijevo (Jonijev vrat preklapa se sa Zeusovim nosom). Kovna pločica sa dvije rubne napukline.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, bez prekova.

Lit.: *Brunšmid 3* (pogrešno protumačen kao farski prekovan na isejski umjesto obrnuto); GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 382.

57.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, 18,5 g, MSO 2066.

Av.: Zeusova glava, ulijevo, prekov s natpisom: IO-NIO.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, bez prekova.

Lit.: *Brunšmid 3*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 384.

Velika nominala, prekov isejskim žigom - Jonijeva glava, natpis IONIO, dupin (prekovan na farski novac, Zeusova glava, jarac, natpis ΦΑ)

344.–330. g. pr. Kr.

58.

AE 25, bronca, Ø 25 mm, debljina 4x5x6 mm, 18,3 g, MSO 2086.

Av.: Dvojni portreti - Jonijeva glava, udesno, natpis: IONIO, prekov preko Zeusove glave, ulijevo.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo – prekov (obrisi dupina). U odsječku natpis: Φ(A).

Lit.: *Brunšmid* 6; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 387.

Velika nominala dva puta prekovana – glava mladića, natpis IONIO/dupin nad valovima, prekov na farski (Zeus/jarac), ponovno prekovano - bradata glava muškarca/lavlja glava

330.–320. g. pr. Kr.

59.

AE 26, bronca, Ø 26 mm, debljina 3x4x5 mm, 15,0 g, MSO 2052.

Av.: Dvostruki prekov koji je teže prepoznatljiv – glava mladića, natpis u polju: (IO)NIO (vidljivi samo vanjski obrisi vrata i tjemena glave), prekov na farski novac sa Zeusovom glavom (vidljivi prameni kose na vratu), ponovno prekovano žigom - bradata glava muškarca.

Rv.: Dvostruki prekov – dupin nad valovima (valovi uz gornji rub, dupin neprepoznatljiv), jarac bez iskovanog glave stoji na gredi, ulijevo, prekovano žigom s lavljom glavom.

Lit.: *Brunšmid* 5 (pogrešno protumačen kao farski prekov na isejski umjesto obrnuto); GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 391.

60.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, debljina 5 mm, 14,9 g, MSO 2093.

Av.: Dvostruki prekov – natpis: (I)ONI(O), glava mladića samo u vanjskim obrisima, prekovano na farski - Zeusova glava, ulijevo. Ponovno prekovano žigom s glavom bradatog muškarca, ulijevo. Prekivanjem je odsječen ili sabijen reljef Zeusovog vrata. Kovna pločica manja.

Rv.: Lavlja glava, udesno. Na njemu vidljiv dio trupa jarca. Na obodu vidljivi ostaci dvije odrezane grane uljevnog sustava.

Lit.: *Brunšmid* 5; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 392.

HERAKLEA (HERAKLEIA)***Veća nominala (hemilitra) - Heraklova glava, luk, toljaga, natpis ΗΡΑΚΛΕ (retrogradno)****Prva polovica 4. st. pr. Kr.***61.**

AE 23, bronca, Ø 23 mm, debljina kovne pločice 6,9 mm, 18,6 g, MSO 2133.

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, udesno. Na Heraklovoj glavi *naknadni žig* u obliku kružnice. Rubna linearna kružnica. Kovna pločica debela, konična.

Rv.: Luk i toljaga, u polju iznad luka retrogradni natpis: ΗΡΑΚΛΕ. Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 7; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 333; VISONÀ 2005: 29/H1.**62.**

AE 24, bronca, Ø 24 mm, debljina kovne pločice 7 mm, 23 g, MSO 2154.

Av.: Sličan prethodnom, lavlja koža na Heraklovom vratu nije iskovana.

Rv.: Sličan prethodnom, retrogradni natpis u polju iznad luka: ΗΡΑΚΛΕ. Linearna kružnica. Na obodu vidljiv ostatak uljevne grane.

Lit.: *Brunšmid* 7; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 334; VISONÀ 2005: 29/H1.***Veća nominala - Heraklova glava, kugla, natpis ΗΡΑΚΛΕ***
*350.–320. godine pr. Kr.***63.**

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,9 g, debljina kovne pločice 6 mm, MSO 2159.

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, udesno. Linearna kružnica. Na obodu kovne pločice *naknadni urezi*: 4 vodoravne, *usporodne pravilne crte*.

Rv.: Luk i toljaga, kugla, ispod toljage natpis: ΗΡΑΚ(Λ) E. Linearna kružnica. Na obodu vidljiv ostatak uljevne grane.

Lit.: *Brunšmid* 1; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 358.

Veća nominala – Heraklova glava, kugla (veća), natpis ΗΡΑΚΛΑ
350.–320. godine pr. Kr.

64.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 17,6 g, debljina kovne pločice 6 mm, MSO 2134

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, udesno. Linearna kružnica. Na obodu kovne pločice vidljiv polukružni, bradavičasti ostatak grane uljevnog sustava u koji se ulijevala rastaljena bronca.

Rv.: Luk i toljaga, kugla, ispod toljage natpis: ΗΡΑΚΛΑ. Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid 2*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 335; VISONA 2005: 30/H5.

65.

AE 2, bronca, Ø 25 mm, 17,6 g, MSO 2135.

Av.: Sličan prethodnom. Na obodu kovne pločice vidljiv polukružni ostatak grane uljevnog sistema.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: ΗΡΑΚΛΑ.

Lit.: *Brunšmid 2*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 336; VISONA 2005: 30/H5.

66.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 17,7 g, MSO 2140.

Av.: Sličan prethodnom. Bez ostatka grane uljevnog sistema.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: ΗΡΑΚΛΑ.

Lit.: *Brunšmid 2*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 341; VISONA 2005: 30/H5.

67.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 18,3 g, MSO 2141.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: ΗΡΑΚΛΑ.

Lit.: *Brunšmid 2*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 342; VISONA 2005: 30/H5.

Veća nominala – Heraklova glava, bez kugle, natpis ΗΡΑΚΛΑ

68.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,6 g, MSO 2138.

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, glava decentrirana, udesno. Na obodu ostatak izbrušene grane uljevnog sistema.

Rv.: Luk i toljaga, ispod toljage natpis: ΗΡΑΚ(Λ). Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid 3*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 339.

69.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,1 g, MSO 2143.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAKA.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 344.**70.**

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,0 g, MSO 2145.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAKA.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 346.**71.**

AE 22, bronca, Ø 22 mm, 16,5 g, MSO 2147.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAKA.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 348.**72.**

AE 22, bronca, Ø 22 mm, 16,2 g, MSO 2148.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK(Λ).

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 349.**73.**

AE 22, bronca, Ø 22 mm, 16,3 g, MSO 2151.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAKA.

Lit.: *Brunšmid* 3; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 352; VISONÀ 2005: 30/H6.***Veća nominala – Heraklova glava, bez kugle, natpis HPAK*****74.**

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,1 g, debljina kovne pločice 6 mm, MSO 2136.

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, udesno. Na obodu vidljiv ostatak uljevne grane.

Rv.: Luk i toljaga, ispod toljage natpis: HPAK. Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 337.**75.**

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,3 g, MSO 2137.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 338.

76.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 14,1 g, MSO 2139.
 Av.: Sličan prethodnom. Na obodu vidljiv ostatak
 uljevne grane.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 340.

77.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 17,9 g, MSO 2144.
 Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 345.

78.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 15,9 g, MSO 2142.
 Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPA(K).

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 343.

79.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 16,2 g, MSO 2146.
 Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 347.

80.

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 19,1 g, MSO 2149.
 Av.: Sličan prethodnom. Na obodu vidljiv polukružni
 ostatak grane uljevnog sistema.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 350.

81.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,1 g, MSO 2158.
 Av.: Sličan prethodnom. Oštećen, na licu veliko udu-
 bljenje.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 351.

82.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 16,9 g, MSO 2152.
 Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 353.

83.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 17,3 g, MSO 2153.
 Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 354.

84.

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 17,1 g, MSO 2155.
 Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid 4*; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 355.

85.

AE 23, bronca, promjer 23 mm, 17,8 g, MSO 2156.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 356.**86.**

AE 23, bronca, Ø 23 mm, 18,0 g, MSO 2157.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPAK.

Lit.: *Brunšmid* 4; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 357.***Veća nominala – Heraklova glava, kugla (manja) i s natpisom HPA*****87.**

AE 24, bronca, Ø 24 mm, 15,0 g, MSO 2160.

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, udesno, loše otkovano. Linearna kružnica u tragovima.

Rv.: Luk i toljaga, kugla, ispod toljage natpis: HPA.

Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 5; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 359.**88.**

AE 25, bronca, Ø 25 mm, 16,6 g, MSO 2161.

Av.: Sličan prethodnom.

Rv.: Sličan prethodnom, natpis: HPA.

Lit.: *Brunšmid* 5; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 360.***Manja nominala (trias) - Heraklova glava, bez kugle, natpis HPAK*****89.**

AE 19, bronca, Ø 19 mm, 8,1 g, debljina kovne pločice 4,5 mm, MSO 2150.

Av.: Heraklova glava pokrivena lavljom kožom, udesno. Linearna kružnica. Na obodu vidljiv ostatak uljevne grane.

Rv.: Luk i toljaga, ispod toljage natpis: HPAK. Linearna kružnica.

Lit.: *Brunšmid* 13; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 362.

KRATICE

Brunšmid – BRUNŠMID, J. 1998. – *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*. Prevela M. Bonačić Mandinić, M. Bonačić Mandinić (ur.). Split, 1998.

Chiron – *Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*. (München)

BIBLOGRAFIJA

- ARCHIBALD, M. – COWELL, M. (ur.) 1993 – *Metallurgy in Numismatics III. RNSSP*, 24(3)/1993.
- BONAČIĆ MANDINIĆ, M. – VISONÀ, P. 2002 Cirkulacija novca na otoku Visu (Issa). U: N. CAMBI – S. ČAČE – B. KIRIGIN (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Split, 2002: 319-374.
- BONAČIĆ MANDINIĆ, M.
– 1988. Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD*, 81/1988: 65-80.
– 2004. *Grčki novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*. Split, 2004.
- CEKA, H. 1972 – *Questions de numismatique illyrienne*. Tirana, 1972.
- DUKAT, Z. – MIRNIK, I. 1979 – Numizmatička zbirka Dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru. *VMKH*, 28(3)/1979: 5-17.
- DUKAT, Z. – JELIČIĆ-RADONIĆ, J. 2009 – Dionizov novac Sirakuze u Starom Gradu na Hvaru. *VAMZ*, 3.s., 42/2009: 321-338.
- GAFFNEY, V. – KIRIGIN, B. – PETRIĆ, M. – VUJNOVIĆ, N. – ČAČE, S. 1997 – *The Adriatic Island Project. Contact, Commerce and Colonialism 6000 BC – AD 600. Vol. 1, The archeological heritage of Hvar, Croatia. BAR 660/1997*.
- GALIĆ, M. (ur.) 1984 – *Ljevački priručnik*. Zagreb, 1984.
- GERIN, D. 1993 – Technique of Die-engraving: Some Reflections on Obols of the Arcadian League in the 3rd Century BC, *Metallurgy in numismatics III. RNSSP*, 24 (3)/1993: 20-27.
- HEAD, B. V. 1887. – *Historia Numorum*. Oxford, 1887.
- HORVAT, O. 1965 – *Mala mehanička tehnologija*. Zagreb, 1965.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J.
– 2005. Novi grčki i helenistički nalazi Farosa. U: N. CAMBI – S. ČAČE – B. KIRIGIN (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. 2002: 221-238.
– 2005. The foundation of the greek city of Pharos on the island of Hvar. U: M. ŠEGVIĆ – I. MIRNIK (ur.), *Illyrica antiqua*. Zagreb, 2005: 315-.
- KOS, P. 1998 – *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998.
- KUBITSCHER, G. 1897 – Ripostiglio di monete illiriche da Škudljivac sull'isola Lesina. *BASD*, 20/1897: 159-162.
- LUKIĆ-GÖRICKE, H. 2004 – *Grčki, grčko-kolonijalni i keltski novac iz Muzeja Slavonije Osijek* (katalog izložbe). Osijek, 2004.
- LJUBIĆ, Š. 1852 - Staro-dalmatinsko Penezoslovje. *Arkiv*, 2/1852: 167-209.
- MAY, J. M. F. – *Coinage of the Greek* (rukopis), London.
- MILIČIĆ, D. 1977 – Bilješke o radu Petra Nisitea, *Hvar u prirodnim znanostima*. Zagreb, 1977: 205-209.
- MIRNIK, I., 1979 – O numizmatičkoj zbirci dominikanskog samostana u Bolu na Braču, *VMKH*, 28 (1)/1979: 10-23.
- NIKOLANCI, M. 1977 – Petar Nisiteo-Nisetić kao arheolog, *Hvar u prirodnim znanostima*. Zagreb, 1977: 199-203.
- POPOVIĆ, P. 1987. – *Novac Skordiska*, Beograd - Novi Sad, 1987.

- PLANČIĆ, S. 1986 – *Inventar arhiva profesora Petra Nisitea*, Centar za zaštitu kulturne baštine, Stari Grad, 1986
- RAČKI, F. 1871 – O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe, *Rad JAZU* 14/1871: 1-45.
- RNJAK, D. (ur.) 1979 – *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad, 1979.
- RENGJEO, I. 1953 – Stariji hrvatski numizmatičari, *Numizmatika* 5/1953: 60-68.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D.
- 1970. ΙΟΝΙΟΣ »ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΙΛΛΥΡΙΟΣ« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu. U: V. MIROSAVLJEVIĆ – D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ – M. SUIĆ (ur.). *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb, 1970: 347-368.
  - 1976. Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora. U: M. SUIĆ (ur.). *Jadranska obala u protohistoriji*. Zagreb, 1976.
  - 1979. O pitanju prekova u emisijama grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, *NumVij* 33/1979: 3-12.
- TOBEY, L. – TOBEY, A. G. 1993 – Experiments to Simulate Ancient Greek Coins. *RNSSP* 24(3)/1993: 28-35.
- VISONÀ, P.
- 1982. Early Greek Bronze Coinage in Dalmatia and the Škudljivac Hoard: *A reappraisal of IGCH 418-420*. *Ates du 9 Congrès international de numismatique*, Bern 1979. Louvain-la-Neuve – Luxemburg, 1982: 680-690.
  - 1994. Brončani novac Parosa s otoka Hvara. *VAHD*, 86/1994: 253-260.
  - 1988. Neke daljnje napomene o ostavi Škudljivac, *Numizmatika*, 7/1988: 22-25.
  - 2005. Greek-Illyrian Coins in Trade, 1904 - 2005., *Schweizerische Numismatische Rundschau*, 84/2005: 27-41.
  - 2007. Greek Coinage in Dalmatia and Trans-Adriatic Relations in the 4th Century B.C. *Chiron*, 27/2007: 479-494.
  - 2010. Monete Greche d'Iliria nella Collezione del Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste, *Rivista italiana di numismatica e scienze affini*, Vol. *CZI*, Milano, 2010: 15-45.
- ZANINOVIĆ, M.,
- 1992. Heraclea Pharia. *VAMZ*, 3. s, 24-25/1992: 35-48.
  - 2008. Još o hrvatskoj Herakleji. *VAPD*, 101/2008: 143-154.

THE HOARD OF GREEK COINS FROM ŠKUDLJIVAC ON THE ISLAND OF HVAR

The famous hoard of Greco-Illyrian coins from Škudljivac near Stari Grad on the island of Hvar, discovered in the first half of the 19th c., and stored in the Department of Numismatics of the Museum of Slavonia in Osijek (90/89), is still insufficiently analysed, and many doubts concerning its contents and the circumstances of its discovery have remained unresolved to date.

The hoard consists of bronze coins of the town of Pharos, of Pharos with overstrikes of IONIO and Heraclea, and it has been dated to around 330-320 BC. As such, it is one of the earliest and most important attestations of the existence of mints in central Dalmatia in the 4th c. BC (VISONÀ 1988: 22). Although still insufficiently analysed, its contents provide us with a good insight into the general typology, chronology, distribution, metrological and stylistic characteristics and the continuity of operation of the mints.

The hoard was discovered accidentally in 1835 by Nikola Buratović, or Nicolò Buratov, a local farmer, in a woody field called Škudljivac, some 4 km east of Stari Grad (*Pharos*), but the exact findsite remains unknown. Since it appears that the rummage through the hoard began just one year after it was discovered, many questions concerning its contents still remain unanswered, not all of its aspects have been analysed to the same extent, and, finally, opinions on some issues remain contradictory. The hoard was sold at the Egger auction in Vienna in 1898, when the Osijek Museum purchased a group of diverse coins (which purchase was brokered by the Osijek numismatist Karlo Franjo Nuber), containing 140 Greek-Dalmatian coins from the hoard (mixed with other coins not belonging to the hoard). There were 90 coins from Pharos (among them, 38 overstrikes from Issa), 32 from Heraclea, 3 from Issa, 4 ΔI overstrikes and 20 coins of king Ballaios (BRUNŠMID 1998: 49).

Unfortunately, the purchased coins that belong to the group of individual finds are not accompanied by any substantial data on the circumstances of their discovery, either. The only certainty is that they originate from the territory of Dalmatia, most probably from the island of Hvar and its surroundings. The hoard, which was exceptionally well-preserved, with recognizable patina, and mixed with coins which in terms of chronology do not belong to it, was used by Brunšmid when developing the basic typology of coinage of Greek towns in Dalmatia, but, unfortunately, he took the hoard only as an assemblage of individual finds. The contents of the hoard were a subject of interest for a range of experts, always within the framework of general discussions in which they tried to cast as much light as possible on the ancient pages of Adriatic history. The hoard has not been analysed as a single topic, and no review of its contents has ever been made, thus leaving the information on this material incomplete and preventing its thorough understanding. In view of its importance, this hoard certainly requires a detailed analysis and study of each single coin in it.

This paper provides an overview of coins included by Rendić-Miočević in his paper on IONIO emissions, for which no information is given that they are kept by the Osijek Museum (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 355, Fig. 4, I-VII). These are overstrikes with schematic drawings, and they are: Rendić Fig. 4/I (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 379), Fig. 4/II (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 381), Fig. 4/III (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 437), Fig. 4/VI (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 384), Fig. 4/II. (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 388).

When compiling the catalogue, I focused my attention on typological classification of coins based on their identification in line with Brunšmid's descriptions (generally accompanied by a small number of insufficiently clear photographs). The descriptions were to be used as the starting point in resolving the dilemma as to which coins belonged to the hoard, and which of them were individual finds (BRUNŠMID 1998: 47-80). Once identified, in spite of the incomplete nature of the hoard, the coins will allow detection of some systematic differences among various groups and insight into iconographic and chronological relations among them. In terms of identification of the Škudljivac group, the characteristic appearance of blank discs with remains of cut-off gating channels is certainly significant, together with the patina which has never been cleaned, except in the case of one coin from Pharos, where the obverse has been cleaned and patinated (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 133, Cat. No. 411).

Upon inspection of the material and accompanying documentation, partial amendments had to be made, especially in the catalogue within my text. The amendments regard primarily the total number of 89/90 (the total number plus a forgery), instead of 93 coins (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 122). The following coins most probably do not belong to the hoard, in view of differences in the patina and accompanying documentation, including inventory notes written in a different handwriting: Heraclea, triases, Inv. Nos. 2132, 2130, 2131 (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 117, Cat. Nos. 364, 365, 366). Furthermore, the analysis of the patina, and especially of the production technique, has revealed that one coin, Cat. No. 379, is a contemporary forgery, purchased as such at the Egger auction in Vienna in 1898 and included in inventory lists and, thus, also in the archaeological literature (BRUNŠMID 1998: 72, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 355, Fig. 4/I; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 122). The forged coin was made by galvanoplastic process, that is, with galvanoplastic sedimentation of copper, so that the obverse and reverse were struck separately and soldered together. (It has been noticed that the coin diameter is 30 mm and that it was too light for its dimensions by 14 g.)

It should be pointed out that the same forged coin was included in Rendić's paper on IONIO emissions and illustrated by a schematic drawing, without the original crack on its rim (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 355, Fig. 4/I; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 122, Cat. No. 379). This is an overstrike, with the legend IONIO on the obverse and the reverse overstruck with the design of a male goat/dolphin and the legend ΦΑ in exergue. In addition, on the basis of analogous coins owned by the Museum, we can conclude that none of the Osijek coins could have served as a model for the above forgery.

The analysis of represented emissions indicates that they are linked by some common features – types, monetary standard, overstrike characteristics, technical and stylistic features, Phara (large bronze/Zeus/male goat/legend ΦΑΡΙΩΝ or no legend), Phara overstruck by IONIO (dolphin) and Heraclea (Heracles/bow/club), and still, given the historical, economic and cultural circumstances impacting on them, they had some understandable marks of their singularity. Their classification according to Brunšmid's first basic typology has resulted in several elementary groups which can be considered from an archaeological-historical perspective and from an iconographic perspective. It is worth pointing out that certain groups of coins could not fit into Brunšmid's classification, which is based on iconographic elements, with no stylistic features being used to establish chronological differences. Moreover, the Pharian coins are misinterpreted in Brunšmid's typology as Issean coins overstruck with Pharian dies, rather than the other way round (BRUNŠMID 1998: 54/6, 8; 72/2, 3; 73/5). Analysis has revealed that the hoard consists of several groups. The first group encompasses *original* Pharian coins, which were not subject to overstriking, and they reveal and clarify stylistic characteristics of

the Pharos mint (Catalogue Nos. 1-24). The second group consists of Pharian coins overstruck with Issean dies (Cat. Nos. 25-46), the third of Pharian coins overstruck with Issean dies featuring the inscription IONIO (47-60), and the fourth group is formed of Heracleian coins (Cat. Nos. 61-89). The review has established that there is a total of 89/90 coins, the most numerous among them being *hemilitre* (88), in comparison to the smaller *trias*, with just one specimen (1) (Cat. No. 89). In terms of mints, Pharos is best represented, with the largest number of original, non-overstruck coins (23), in comparison with Pharos coins overstruck with Issean dies (37) and Heracleian specimens (29). It is well known that among Greek colonies on the Adriatic, Pharos was the wealthiest in terms of money. It was founded in 384/383 BC at the site of today's Stari Grad on the island of Hvar, by Ionian colonists from the island of Paros, assisted by Dionysius of Syracuse. The Parians were spreading all forms of functioning of their own government and economic system, in line with their historic legacy. In Pharos, there are traces of the presence of early Greek bronze coins, attested to by archaeological finds made in Stari Grad, including the finds of Syracusan litres and triases from 405-344. BC. Among these, there were original specimens of Syracusan triases, many of them overstruck with Pharian coin types. After 344, Dionysius's bronze coins were overstruck *en masse*, and they were in circulation in many Greek towns which were under Dionysius's influence, including Pharos. These overstrikes suggest that Dionysius's bronze coins were not in circulation any longer, and this is corroborated by the absence of Syracusan coins in the Škudljivac hoard (JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: 321, 328).

A frequent practice that can be observed in the typology of Greek coins was the transfer of coin types from the parent town to the newly-founded colonies. This is the case of the female goat depicted on Parian coins, and the male goat on Pharian coins. In the 4th c. BC, bronze coins were minted in Pharos. They were of the Zeus/male goat/legend ΦΑΡΙΩΝ type, with two denominations, the bigger *hemilitre* and the smaller *trias*. The average weight of the big bronze coin (*hemilitre*) was 17 g for a diameter of around 25 mm, and it imitated the Syracusan monetary standard for bronze coins.

The Pharian coins of the first group, which are original and have not been subsequently overstruck (Cat. Nos. 1-23), form a sample which illustrates in brief various phases of development of the general typology and chronology of the Pharos mint. On the basis of its iconographic and stylistic features, the group can be divided into several main types. The older **type I** with Zeus/male goat/inscription ΦΑΡΙΩΝ (Cat. Nos. 1-3) and a somewhat later **type II** with Zeus/male goat/snake/inscription ΦΑΡΙΩΝ (Cat. Nos. 4 -11) with issues resulting in a higher production of money than in the previous period, belong to the first half of the 4th c. BC. (i.e. after 384/383). The early issues, that is, issues of the first half of the 4th c. BC, also include coins of **type III** with Zeus/male goat/no inscription (Cat. Nos. 12 – 13).

The classification of portraits on the basis of their stylistic features results in a separate group consisting of **type I** (Cat. Nos. 1-3), where portraits (die 1/R1) are characterized by realistic rendering of Zeus's face with a beard ending in thin, wavy locks. Particular attention was paid to the details of the lavish, long hair plaited in a triple braid on the neck, with locks laid *diagonally*. It is obvious that these coins were struck at the same time, with an identical die for both the obverse and the reverse. The wear caused by circulation of coins is greatest on (Cat. No. 2), less on (No. 1) and least visible on coin (Cat. No. 3), which exhibits even details of leaves on the laurel wreath.

The oldest three coins in the typology of the Pharos mint, belonging to **type I** (Cat. Nos. 1-3), are linked together, *inter alia*, by a unique design – the precisely shaped legend ΦΑΡΙΩΝ in exergue. Generally, the entire relief type is struck on regularly-shaped blanks, the only ones within the framework of neighbouring groups. These discs differ from the irregular discs in the remaining Pharian groups: they are thinner (5 mm), slightly oblique and conical, with polished rims and no visible remains of cut-off gating channels.

In one variant of the reverse of a large denomination, an erect snake is depicted in front of the female goat. Although they are decorated with motifs characteristic of all other coins of the Pharian group, the main motif of Zeus/male goat on these coins classifies them into a separate subgroup, **type II** (Cat. Nos. 4-11). This subgroup with Zeus/male goat/snake/ΦΑΡΙΩΝ, featuring a new iconographic element, a snake, in the relief depiction of the reverse, is characterized by portraits on the obverse similar to the previous ones, except for the fact that the depiction of Zeus's head is larger (die 2/R2), with different details of his hairstyle, with the hair neatly shaped in a semi-circular form at the back of the neck (in contrast to the previous group) and a beard ending in somewhat bigger locks. The depictions of the male goat share the same stylistic features as specimens of **type I** (Cat. Nos. 1-3), where smooth and continuous lines softly link the limbs to the body.

According to some interpretations, the design of Zeus/male goat/snake represents a symbolic co-existence of the indigenous Illyrian population and the Greek settlers. The snake would symbolize the Illyrians, because of its links to the cult of Zeus Meilichos, patron of home, family and crops. This could lead to the conclusion that the obverse showed Zeus (VIŠONĀ 2007:487; BONAČIĆ MANDINIĆ 2010: 175). However, at the same time, a significant place in Greek mythology was held by the cult of Dionysus and the Dionysian Mysteries. It is well known that Dionysus was depicted mostly as a male goat or bull, and that, with his divine power, he could find sources of wine, milk and honey. As a 'healer' (*Lysios, Lyaiod*), he freed people of all their worries. Thanks to his character, and the beauty and power of the cult ritual, Dionysus became the favourite deity of large masses, and it was only at a later stage that he was accepted by the classical ruling class and the Delphi oracle, too (RNJAK 1979: 14). There are also depictions of Dionysus and Bacchant with a panther, bunch of grapes and pedum (stick) with an end shaped like a snake's head (RNJAK 1979: 83).

All these early relief depictions (**types I-III**) are limited to the circular area within the linear circle, and in comparison to later coins (**types IV-VII**), i.e. dies 4/R4,5; 5/R6,7; 6/R9 they testify to the fact that, in the first half of the 4th c. BC, the Pharos mint developed a recognizable feature, not only in terms of physical appearance but also in terms of artistic expression, in that this marvellous miniature figure of a male goat reflects an original vitality. Similarly, the voluminous face of Zeus radiates with softly modelled details and refined curves of the mature classical style.

The differences in the mode of production of blank coins used for **type II** (*Zeus/male goat/snake/inscription ΦΑΡΙΩΝ*) (Cat. Nos. 4-11) are obvious: they are irregular, thicker (around 6 mm), with oblique rim and visible unpolished remains of cut-off gating channels. The fact that the series minted on irregular and unpolished blanks are more numerous indicates that the Pharos mint was less skilful, but also that its production was higher, which means that there were more workshops, and the dies had to be replaced more often. The higher production of such series is confirmed by specimens struck by worn dies, with unclear details of locks in Zeus's hair and beard (Cat. Nos. 6, 9, 11).

The early issues, minted in the first half of the 4th c. BC, also encompass coins of **type III**, Zeus/male goat/no inscription (Cat. Nos. 12-13), which followed the issues with an erect snake. These two issues, with depictions of a male goat without a snake or legend on the reverse, are not represented in Brunšmid's typology, and they share the same style in which the figure of the male goat standing on a squared timber is rendered, somewhat rougher in comparison to the previous groups. They are characterized by the same quality of depiction of Zeus's head on the obverse, which was typical of the issues from the first half of the 4th c. BC. The specimen Cat. No. 12 is struck better than Cat. No. 13, which was made using a much more worn die. The portraits are rendered in a somewhat higher relief, with a smaller head and hair shaped in a semi-circular form at the top and back of the head (die 3/R3). In this case, the hairstyle, consisting of locks, is set much higher than in coins belonging to previous groups. These portraits are shortened, but the facial lines are realistic, with a beard ending in thin, wavy locks. The lavish, long hair plaited in a triple braid consists of *diagonally* positioned locks on the neck, which is again a feature typical of portraits from the first half of the 4th c. BC. These were obviously coins minted with the identical die for the reverse (Cat. Nos. 12-13).

Type IV Zeus/male goat/inscription ΦΑ (Cat. No. 14) and **type V** Zeus/male goat/no inscription (Cat. No. 15), which do not fit into Brunšmid's typology, originate from the middle of the 4th c. BC. Their styles are similar, with the identical portrait of Zeus (die 4/R 4, 5). The style in which the design of the reverse is executed differs, as well as iconographic elements – male goat/inscription ΦΑ vs. male goat/no inscription. It is important to point out that this type of coin (die 4/R 4, 5), from the middle of the 4th c. BC, was later used as blank discs for overstriking.

The moulds used for these two issues were used for the production of blanks which were later overstruck, between 344 and 320 BC. They can be recognized because they are much thinner than coins of the previous groups (around 3-5 mm) and their diameter is greater (26-28 mm). The style in which the portraits are rendered is different, rougher, and Zeus's beard is short and thick, with tiny locks, while the braid of hair on his neck is shaped like three horizontal ribs. (For comparison, see the finely-modelled diagonally-laid locks in the braid in previous groups, Cat. Nos. 1-13). The relief design of a male goat with somewhat longer and spiral horns is also rendered more roughly.

On the obverse of one coin (Cat. No. 15), a new motif has been noticed: an ornamental circle consisting of small circlets. On the reverse of the same coin, it seems that there is a double circle, a linear one, and another one made of circlets (on the inside of the circles, there are small lines shaped like twigs). Identical ornamental circles composed of circlets can be seen on a coin from the IONIO emission (Cat. No. 53).

Type VI, Zeus/male goat/no inscription (Cat. Nos. 16-21), and a somewhat later **type VII** (Cat. Nos. 22-23) belong to the second half of the 4th c. BC and mark the last phase of operation of the Pharos mint. **Type VI**, Zeus/male goat/no inscription (Cat. Nos. 16-21), stands out because of a less skilful execution of the designs, which are extremely simplified, because of a rough and poor modelling of the surface, without any clear passages, and a noticeably inferior quality of artwork. This is best illustrated by (die 5/R6), which was relatively well preserved and still not worn-out in the case of this coin (Cat. No. 16), in contrast to dies used in later emissions, where the obverse die was clearly worn out due to higher production, resulting in unclear detail of Zeus's beard and hair (Cat. Nos. 17-20). A higher minting production is also confirmed by a more frequent replacement of reverse dies, which were wearing more

during the minting (dies 5/6-9). The most recent **type VII** (Cat. Nos. 22-23) includes coins in which a certain rounding of the volume can be observed, with summary and superficial depictions, with no details (die 6/R9). These samples illustrate the high degree of wearing on the obverse die, which was subsequently worked on, in that the external lines of the portrait were deepened.

The above typological groups represent various phases in the development of the Pharos mint, during which the same portrait pattern prevailed, with no exception: the head of Zeus (rather than torso or semi-torso). Mutual affinity among certain typological groups is based on iconographic features, but even more on the same manner in which portraits were executed, with specific individual details of reliefs, which served as a reliable stylistic link indicating the workshop of their common origin (Fig. 10, 11). With a view to providing a better overview and opportunity to compare portrait features, they have been sorted into several subgroups on the basis of the shape of Zeus's face and hairstyle, which are used to identify common iconographic features of individual groups of portraits, where each group has its specific characteristics pertaining to the portrait, chronology and workshop.

One of the obvious characteristics of this find is the phenomenon of *overstrikes*, discovered mostly in double layers, consisting of coins minted in another town or mint, used by a certain mint to strike its own issues. An interesting historical phenomenon consists of coins found in this hoard among the overstrikes, and these are the Ionio series (young man on the obverse, dolphin over three stylized waves or dolphin with no waves on the reverse). There are several contradictory interpretations of these issues. They have been attributed to a historical person, a local dynast, an Illyrian from the island of Vis, who took advantage of the political vacuum in the aftermath of the death of Dionysius the Elder. His emissions are concurrent with his life and political activity, and they originate from the towns of Issa, Pharos and Heraclea (LJUBIĆ 1852: 397, 401; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 366). According to some other authors, the design shows a character who bears the name of the Ionian Sea, and the legend about this character relates to the Ionian Gulf, the old name of the Adriatic Sea (BRUNŠMID 1900:70; KATIČIĆ 1973:38; Kos 1998: 157).

The classification of Pharian coins overstruck with Issean dies (37), which could have been issued between 344 and 330 BC (VISONÀ 2010: 31), distinguishes between two main groups: Issean overstrikes without the obverse legend IONIO (23), and Issean overcasts with the legend IONIO (14). Within the first group of Issean overstrikes without the legend IONIO, there are subgroups based on the typology of the Pharian coins that were used for overstrikes. In the majority of cases, these were Pharian coins without any legend in exergue (Cat. Nos. 25-35), and there is only one example of a coin with the legend ΦΑ (Cat. No. 24). As regards the typology of Issean dies, both are represented more or less equally: the head of a young man/dolphin/waves (Cat. Nos. 24-35) and the head of a young man/dolphin/no waves (Cat. Nos. 36-46).

A specific feature of this type of overstrike is that the Issean dies were used in the Pharos mint to overstrike discs made in moulds from the middle of the 4th c. BC (type IV and type V). This is confirmed by coins from the hoard which have been preserved in their original shape, and have not been overstruck (Cat. Nos. 14, 15). They have been dated to the middle of the 4th c. BC. The blank discs used to strike these coins (mould 4) are thinner and larger in diameter, the relief rendering of the portrait is different, rougher, in comparison with the previous groups. The portrait of Zeus shown on them is modelled differently, less skilfully, with a thick

beard consisting of tiny locks, and the hair plaited on the neck in a triple braid shaped like three horizontal ribs. The reverse design of a male goat with longer and spiral horns is also rendered more roughly.

In the Pharos mint, Pharian issues (Zeus/male goat) were also overstruck with Issean dies featuring Ionio's head and the inscription IONIO on the obverse, and a dolphin with no waves on the reverse (Cat. Nos. 47–55). Among them, there are coins which were not overstruck completely, but rather have overstruck obverse and non-overstruck reverse (Cat. Nos. 56, 57). In this group, carrying the inscription IONIO, there is only one overstruck Pharian coin with the legend ΦΑ in exergue (Cat. No. 58), whereas others have no legend in exergue.

Within the typology of emissions consisting of overstrikes, there are also issues that were overstruck twice, in that Pharian coins were first overstruck with a die featuring the head of a young man/IONIO/dolphin above waves, and then overstruck for a second time with a die depicting a bearded male head/lion's head (Cat. Nos. 59, 60). The emissions with the bearded male head and the lion's head could have been issued around 330-320 BC (VISONÀ 2010: 31, 32).

It is important to point out that these emissions have been interpreted erroneously in the literature, given that, according to Brunšmid's typology, they were described as Pharian overstrikes of Issean coins with the inscription IONIO, which were then again struck over with a die featuring a bearded man/lion's head (BRUNŠMID 1998: 73/5).

Coins from Heraclea – a Greek colony in central Dalmatia, still unidentified, and mentioned in Periplus by Pseudo Skilak – are represented by 29 specimens. The existence of Skilak's Heraclea has been confirmed by a large quantity of coins found on the Dalmatian coast, and hardly anywhere else. The greatest number of issues of this mint have been discovered on the island of Hvar, so one could assume that the mint was located on the island (KOS 1998: 135). However, Heracleian coins have also been found on the neighbouring island of Brač (MIRNIK 1979: 11). According to some interpretations, the colony was located on the site of today's town of Hvar, because of its good port, among other reasons (ZANINOVIĆ 1992: 35-48). In the 4th c. BC, a mint was in operation there for a short time, issuing bronze coins of three denominations, made in line with the Syracusan monetary standard. The large and medium denomination feature the head of Heracles covered with a lion's hide on the obverse, and his attributes, the bow and club, as well as a legend, on the reverse. The heavy coins were probably struck before the coins of the two smaller denominations.

During the typological classification of the Heracleian coins, hemilitres (Cat. Nos. 61-62) have been observed dating from the first half of the 4th c. BC which, in addition to the general iconographic features, such as the head of Heracles/bow/club, are also characterized by the retrograde legend ΗΡΑΚΛΕ, with *a subsequently punched die of a circular shape*, on Hecules's face (Cat. No. 61). In chronological order, coins from 350-320 BC feature a sphere added on the reverse (Cat. Nos. 63-67). It has been noticed that a specimen (Cat. No. 63) has *incisions along the rim*, in four straight, vertical and minor lines. It would appear that these incisions are original and concurrent with the minting of the coin. In view of their straight incision, and the identical angle, one can assume that the incisions were made in the mint.

The following type consists of coins with the legend ΗΡΑΚΛ and ΗΡΑΚΛ/no sphere (Cat. Nos. 68-86). The smaller denomination (trias) is represented by one coin (Cat. No. 89). These groups of coins mark various phases of development of the Heracleian mint. All the groups, with no exception, are characterized by the same pattern of portrait: the head of Hera-

cles, struck with different dies featuring particular details of the relief, which can be used as a reliable stylistic bond indicating that they originate from the same workshop. There is a pronounced affinity of stylistic features of dies from the first half of the 4th c. BC (die 1, 2), in comparison to later moulds.

The affinity of issues of die 1 (Cat. No. 61) and die 2 (Cat. No. 62) is based on the common style of realistic rendering of Heracles's face, and the long neck with larger and smaller locks in the fur. In die 1, the face is somewhat larger than in die 2. The locks of fur cast over the head are slightly longer and thinner, and a regular semi-circular line consisting of small lines separates Heracles's face from the fur. These two issues are linked by similar blank discs, which are thicker (around 7 mm) and slightly conical, and by the same reverse design featuring the retrograde legend ΗΡΑΚΛΕ (dies R 1, 2).

Later depictions of Heracles's face, from the second half of the 4th c. BC, are characterized by a smaller head, short neck with locks of fur that are shorter, all of the same length and combed in a semi-circular line – die 3 (Cat. Nos. 63-67). In the continuation, there is a relief with a slightly longer neck and longer locks of fur falling loosely – die/emission 4 (Cat. Nos. 68-72; 74, 75, 79, 81, 82). The emission/die 5 (Cat. Nos. 76-78, 80, 83-85) is characterized by a bigger head which, together with the neck and locks, forms a rectangular portrait.

In addition to the patina, the hoard is linked by common elements of the technological process and metallurgical treatment (reflected in the distribution of models of the gating system) and the mechanical finishing of blank discs.

Furthermore, when interpreting the attribution and origin of this hoard, which was an important asset consisting of a group of coins of large denominations found in one spot, it can be associated only with an urban environment, in this case, the urban environment of Pharos, and only with a short period of the history of Pharos. Bearing in mind the historical circumstances, the hoard could belong to one of the shrines, possibly located in a field in the vicinity of the town (perhaps a shrine to Demeter, since her likeness is frequently shown on Pharian issues of small denominations). However, since the existence of any such shrines has not been archaeologically confirmed, these are merely assumptions. In this context, it seems most likely that the hoard belonged to the assets of one of the local *trapezits*. In every Greek town, the currency used was the local currency, making it necessary to exchange foreign currencies at money-changers, or trapezits (Gr. *trapezi*, table), whose presence was confirmed for the first time in 527 BC. The travelling money-changers exchanged currencies on the banking table, or exchange table (*mensa nummularia*). When exchanging currencies, they would make sure that the coins were not forged, and they could keep a certain profit for themselves.

In the end, the conclusion can be drawn that, since the Škudljivac hoard was discovered in the early 19th c., it has attracted a lot of interest among the experts in pursuing the analysis of coinage of Greek towns in the central Adriatic region. The first typology and chronology of Greco-Illyrian coins in this region was developed by Brunšmid, but a number of dilemmas have remained unresolved. The review of the contents of the hoard has revealed, for the first time, some stylistic and typological features of individual emissions from the Pharos mint, of coins of large denominations with Zeus/male goat, and from the Heraclea mint, that is, of overstrikes of the Pharian coins. The review has made it possible to establish interrelations among diverse emissions (dies) and the development of the mints in Pharos and Heraclea, thus supplementing Brunšmid's typology, which relied solely on iconographic elements of analysed coins coming from collections available at the time, and not accompanied by any

documentation. In view of the fact that the hoard contains a closed unit of typologically and stylistically diverse coins of Pharos and Heraclea, the typology and relative chronology could be determined, and thus Brunšmid's typology has been supplemented, and, as regards overstrikes, it has been completely reviewed and amended. It has been completed with emissions of **type III**, Zeus/male goat/no inscription (Cat. No. 12-13), dating from the first half of the 4th c. BC, which came after issues with depictions of an erect snake. These coins were missing in Brunšmid's typology. As regards overstrikes, emissions which were erroneously entered in Brunšmid's typology (BRUNŠMID 1998: 72/2, 3) have been revised and interpreted differently. According to Brunšmid, these were Issean issues overstruck with Pharian dies, instead of the other way around: Pharian coins overstruck with Issean designs (Cat. Nos. 24-46). Unfortunately, they entered the scientific literature with this erroneous interpretation. It is important to emphasize that these overstrikes are exceptionally complex, with multilayered reliefs which could not be properly interpreted on the basis of photographs or their imprints in tin-foil, which were used by Brunšmid.

Several groups can be identified within the hoard: firstly, original Pharian issues which were not subsequently overstruck, and as such, they reveal and explain stylistic features of the Pharos mint (Cat. Nos. 1-24). The second group consists of Pharian coins overstruck with Issean dies without the IONIO inscription (Cat. Nos. 25-46), the third of Pharian coins overstruck with Issean dies featuring the inscription IONIO (47-60), and the fourth group consists of Heracleian coins (Cat. Nos. 61-89). In terms of chronology, the specimens from Pharos and Heraclea are older than the overstruck IONIO emissions. The review has established that there is a total of 89/90 coins, and in terms of denominations, the most numerous is *hemilitre* (88), in comparison to the smaller *trias*, with just one specimen (1) (Cat. No. 89). As regards mints, Pharos is best represented, with the largest number of original, non-overstruck coins (23), in comparison with Pharos coins overstruck with Issean dies (37) and Heracleian specimens (29).

The Pharian coins of the first group, which are original and have not been subsequently overstruck, (Cat. Nos. 1-23) form a sample which illustrates in brief various phases of development of the general typology and chronology of the Pharos mint. On the basis of its iconographic and stylistic features, the group can be divided into several main types. The older **type I** with Zeus/male goat/inscription ΦΑΡΙΩΝ (Cat. Nos. 1-3) and a somewhat later **type II** with Zeus/male goat/snake/inscription ΦΑΡΙΩΝ (Cat. Nos. 4-11) with issues resulting in a higher production of money than in the previous period, belong to the first half of the 4th c. BC. (i.e. after 384/383). The early issues, that is, issues of the first half of the 4th c. BC, also include coins of **type III** with Zeus/male goat/no inscription (Cat. Nos. 12-13).

Type IV, Zeus/male goat/inscription ΦΑ (Cat. No. 14), and **type V**, Zeus/male goat/no inscription (Cat. No. 15), originate from the middle of the 4th c. BC. Their styles are similar, with an identical portrait of Zeus. It is worth mentioning that coins of this type from the middle of the 4th c. BC were used later, between 344 and 320 BC, as blank discs for overstriking. In view of their presence in the original form, without overstrikes, it would appear that they were contemporary to the Ionio coins (head of a young man/dolphin/waves or no waves), which were overstruck in the Pharos mint.

Type VI, Zeus/male goat/no inscription (Cat. Nos. 16-21), and a somewhat later **type VII** (Cat. Nos. 22-23) belong to the second half of the 4th c. BC and mark the last phase of operation of the Pharos mint, with emissions which were minted after emissions consisting of overstrikes. They are characterized by a rough style of design, which suggests that the mint was going in the direction of rustic Greco-Illyrian coinage.

The classification of Pharian coins *overstruck* with Issean dies (37), which could have been issued in the period between 344 and 330 BC (VISONÀ 2010: 31), distinguishes between two main groups: Issean overstrikes without the obverse legend IONIO (23) and Issean overstrikes with the legend IONIO (14).

Within the typology of emissions consisting of overstrikes, there are also issues that were *overstruck twice*, in that Pharian coins were first overstruck with a die featuring the head of a young man/IONIO/dolphin above waves, and then overstruck for the second time with a die depicting a bearded male head/lion's head (Cat. Nos. 59, 60). The emissions with the bearded male head and the lion's head could have been issued around 330-320 BC (VISONÀ 2010: 31, 32).

The issue of overstriking of coins is connected to a certain form of sovereignty of Issa over Pharos in the period following the fall of the tyrants of Syracuse, Dionysius the Elder and his son and heir, Dionysius the Younger, that is, after 344, at the time when the patronage of Syracuse over Greek towns in central Dalmatia faded. It was most probably at that time that Ionio came on stage, and had to organize his reign, primarily on Vis, the most prominent and most significant point of the former Syracusan rule in the Adriatic. From there, he spread his rule to other regions and towns, members of the former Syracusan community (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970: 362). This is corroborated by numismatic finds consisting of overstrikes, not only of Pharian coins, but also of Syracusan coins issued during Dionysius's reign, which were withdrawn from circulation. They were overstruck with Ionio's coins of the type with the head of a young man/dolphin/waves/no legend (VISONÀ 2002; DUKAT – JELIĆIĆ-RADONIĆ 2009: 328).

The question concerning the importance of double overstrikes represented in the hoard remains open. These are two coins: the head of a young man/dolphin/waves/legend IONIO overstruck with a Pharian die with Zeus/male goat, and then overstruck again, with the bearded head of an older man/lion's head. This would suggest that the sovereignty of Issa over Pharos was re-established (when the coins changed denomination), during the turbulent historical relations between Greek towns and the indigenous Illyrian population after the withdrawal of Syracuse, which is additionally confirmed by the absence from the Škudljivac hoard of Syracusan coins minted in the era of Dionysius.